

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN QURUCULARI

RƏSULZADƏ Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu (31.1.1884, Bakı, Novxanı k. - 6.3.1955, Türkiyə, Ankara)

- Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-20) banilərindən biri; Azərbaycan Milli Şurasının sədri (1918, 27 may - 1918, 17 iyun; 1918, 16 noyabr – 7 dekabr), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "Müsavət" və bitərəflər fraksiyasının sədri; jurnalist, publisist. İlk təhsilini Sultan məcid Qənizadənin 2 saylı rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbində almış, Bakı texniki məktəbini bitirmişdir. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, "Müsəlman Gənclik Təşkilatı" adlı gənc azərbaycanlı inqilabçılar dərniyi yaratmış və ona başçılıq etmişdir (1902-03). Təşkilat mətbəə üsulu ilə intibahnamələr çap edib əhali arasında yaymışdır. 1904 ildə o, Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası Bakı Komitəsi nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir. Bu dövrdə mətbuatda ("Şərqi-Rus", "Hümmət", "Təkamül" və s.) dərc olunmuş yazılarında xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqları verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi. 1905-07 illər rus inqilabının gedişində və bundan sonra Azərbaycanda yaranan milli oyanış, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi və b.-nin çar Rusiyasının milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı mübarizəsi, getdikcə genişlənməkdə olan "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ("türk qanlı, islam imanlı, Avropa qiyafətli") məfkurəsi Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. 1906-07 illərdə "Təkamül"də, həmçinin başqa qəzetlərdə millətlərə, tayfalara, siniflərə, insanlara (fərdlərə) hüquq bərabərliyi və azadlıq tələb edən yazılarla çıxış etmiş və zaman keçdikcə bu siyasi tələbləri "insanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" çağırışı kimi formalaşdırmışdır. 1905-07 illər inqilabının məğlub olmasından sonra Rusiya-da təqiblərin artdığı şəraitdə Rəsulzadə İrana mühacirət etdi. Rəsulzadə 1908-11 illər İran inqilabında, Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik oyanışda fəal iştirak etmiş, Səttarxan və Bağırxanla görüşmüşdü. Bu müddətdə o, Teh-randa Avropa tipli ilk gündəlik "İrane-nou" ("Yeni İran") qəzetini dərc etmişdir (1910-11). Həmin dövrdə o, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasını yaratmış və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. İran inqilabı yatırıldıqdan (1911) sonra Rəsulzadə S.H.Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Burada çar Rusiyasının təqiblərindən qurtularaq Türkiyəyə sığınmış Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə sıx əməkdaşlıq etmiş, "Türk ocağı" təşkilatına daxil olmuş, "Türk yurdu" jurnalında Cənubi Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş məqalələrində onların milli-siyasi hüquqlarını müdafiə etmişdir. Rəsulzadə, eyni zamanda, bu dövrdə türkçülük ideyaları ilə daha dərinə tanış olur, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"nə ("Milli Birlik fəlsəfəsi"nə) yiyələnir, onu farscadan türkcəyə çevirib "Türk yurdu"nda çap etdirir.

Rəsulzadə 1913 ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilmiş əfv-ümumidən sonra Bakıya dönür, "Müsavət" partiyasının rəhbərliyinə keçir ("Müsəlman Demokratik

Partiyası" "Müsavat" 1911 ilin oktyabrında, Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman, Məmmədli Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən yaradılmışdı) və milli azadlıq mübarizəsində daha fəal iştirak edir. 1915 ildə "Açıq söz" qəzetini nəşr edir. Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, "Dirilik" (1914-16) jurnalında "Milli dirilik" başlığı ilə silsilə məqalələr dərc etdirir, millətin tərifində dini birliyi deyil, dil və mədəniyyət birliyini önə çəkir, milli istiqlal ideyalarını geniş təbliğ edir. Onun rəhbərlik etdiyi "Müsavat" partiyası milli azadlıq mübarizəsinin önünə keçir. Rusiyada Fevral inqilabının (1917) qələbəsindən sonra milli əsarət altında olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yeni yaradılacaq demokratik Rusiyada "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" verilməsi uğrunda mübarizə aparır. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı (1917, aprel) və Rusiya müsəlmanlarının Moskva (1917, may) qurultaylarında öz mövqeyini uğurla müdafiə edir. Moskva qurultayında onun Azərbaycan dilində etdiyi çıxışda irəli sürülən "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" proqramı Əhməd Salikovun "milli-mədəni muxtariyyət" proqramından fərqli olaraq böyük səs üstünlüyü ilə (446:291) qəbul olunur. Bu, Rusiyanın türk xalqları arasında onun nüfuzunu daha da artırdı. Nəticədə o, Rusiyanın gələcək dövlət idarəçiliyi formasını müəyyən edəcək Müəssislər məclisinə Azərbaycanla yanaşı Türkiyədən də deputat seçildi. 1917 ilin iyununda "Müsavat" la Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyası birləşdi. Rəsulzadə birləşmiş "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın sədri oldu. 1917 ilin oktyabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın 1-ci qurultayında M.Ə.Rəsulzadə partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçildi. O, qurultaydakı çıxışında partiyanın mübarizə istiqamətini müəyyən edərək bildirdi: "Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal". Lakin Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Rusiyada bolşevik irticası və yeni milli əsarət dövrü başladı. Silah gücünə keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək siyasəti yeridildi. Bakıda və onun ətraflarında hakimiyyəti ələ keçirən S.Şaumyanın bolşevik-daşnak qrupu Azərbaycana "muxtariyyət" əvəzinə "məzaristan" vəd etdi və 1918 ilin martında Bakıda və bunun ardınca ölkənin digər bölgələrində Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımları törədildi [bax Mart soyqırımı (1918), Zəngəzur qırğınları, Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları, Quba qırğınları, Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20), Şamaxı qırğınları, Cənubi Azərbaycanda soyqırımı]. Mart soyqırımı zamanı milli-istiqlalçı qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın binası və "Açıq söz" ün redaksiyası yandırıldı. Bu zaman Rəsulzadə milli azadlıq hərəkatının digər görkəmli nümayəndələri ilə birlikdə Qafqazın Rusiyadan ayrıaraq müstəqil konfederasiya dövləti yaratması və Türkiyə ilə sülh danışıqlarına girməsi uğrunda mübarizəyə başlayır və Tiflisdə - Zaqafqaziya fraksiyası rəyasət heyətinin sədri kimi çıxışlar edir. Zaqafqaziya seymi dağılıqda Rəsulzadə Batum konfransında iştirak etdiyinə görə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçilir (1918, 27 may). Milli Şura Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir (bax İstiqlal bəyannaməsi) və M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri kimi xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski ilə birlikdə Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalayır (1918, 4 iyun). Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən Osmanlı dövləti Bakı sovetinin daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri və erməni-daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırımı məruz qalmaqda olan Azərbaycan xalqına qardaşlıq yardımını göstərir. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisi qırılıb məhv olmaqdan qurtulur. Rəsulzadə dövlət xadimi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918 ilin iyununda baş vermiş ilk hökumət böhranının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamış, istiqlalın qorunub saxlanması naminə sədri olduğu Milli Şuranın müvəqqəti olaraq, istefasına razılıq vermişdir [bax "İyun böhranı"]. O, 1918 ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul beynəlxalq

konfransına göndərilən səlabiyyətli nümayəndə heyətinə (Rəsulzadədən başqa Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikürdski daxil idi) sədrlik etmiş, çox mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə Azərbaycanın mənafeyini uğurla müdafiə etmiş, Azərbaycanda hərbi işin təşkili, maliyyə problemi, ərazi məsələsi haqqında Türkiyə rəsmiləri ilə danışıqlar aparmış, xüsusən Bakı məsələsində çevik və prinsipial mövqe tutmuşdur. 1918 il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyəti bərpa olunduqdan sonra onun sədri kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti-nin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Parlamentin təntənəli açılışında (1918, 7 dekabr) parlaq nitq söyləmiş və sonra "Müsavət" partiyası adından gənc Cümhuriyyətin dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasətinin əsas prinsipləri barədə bəyannamə ilə çıxış etmişdir. Onun "...müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtiraz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir" sözləri Parlament üzvlərinin ayaq üstə sürəkli alqışları ilə qarşılanmışdı. Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "Müsavət" fraksiyasına (1919 ilin oktyabrından "Müsavət" və bitərəflər fraksiyası) başçılıq etmiş, digər istiqlalçı qüvvələrlə birlikdə Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunların qəbulunda həlledici rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə Parlamentdə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ətrafında gedən müzakirələrdə də qətiyyətli çıxışlar etmişdi. O, milli kadrların azlığına görə Universitetin açılmasını vaxtsız hesab edənlərə və başqa dildə açılmasına qarşı çıxanlara cavabında demişdi: "...Universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Lakin, bu, başqa dildə də olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə maneə olmamalıdır. ...Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqı içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər".

M.Ə.Rəsulzadə Universitet fəaliyyətə başladıqdan sonra tarix-filologiya fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir. Rəsulzadə bu dövrdə Borçalı və Qarabağla bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı qaldırılmış ərazi iddialarında prinsipial mövqe tutmuşdur. Borçalı ilə bağlı Azərbaycan hökumətini "qan tökməklə" hədələyən gürcü nümayəndəsinə "nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar" deyə qətiyyətlə cavab vermişdi. O, Qarabağ məsələsində də eyni cür qətiyyət göstərmişdi: bizim fikrimizcə və hökumətin fikrinə görə Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə olan hər növ təklifi rədd edirik.

Rəsulzadə "Müsavət" partiyasının 1919 ilin dekabrında keçirilmiş 2-ci qurultayının rəyasət heyətinin sədri seçilmiş, partiyanın Mərkəzi Komitəsinin və Parlament fraksiyasının fəaliyyəti haqqında hesabat məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Yenidən partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilmişdir.

1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordunun artıq Bakını ələ keçirmiş olduğu şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək məsələsi müzakirə olunarkən qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra gizli fəaliyyətə keçən Rəsulzadənin göstərişi ilə Bakıda "Müsavət"ın gizli mərkəzi yaradıldı. Onun özü isə Lahıda gizləndi. Rəsulzadə qırmızı istiladan sonra Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin dövlət strukturlarının dağıdılması, repressiyalar, qanlı qırğınlar dövründə xalqın sovet-bolşevik rejiminə qarşı göstərdiyi şiddətli müqaviməti və verdiyi saysız qurbanları görərək, milli bayrağın torpaqlara deyil, millətin vicdanına enmiş olduğunu, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bağrında mühafizə etməkdə olduğuna inandığını bildirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1920 il avqustun 17-də həbs olunmuş, lakin İ.Stalinin göstərişi ilə həbsdən azad olunub Moskvaya aparılmış, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının Milli İşlər Komissarlığında işlə təmin olunmuşdu. Bir müddət sonra Sankt-Peterburqa, oradan isə gizli yolla Finlandiyaya keçərək Türkiyəyə mühacirət etdi. 1922 ilin sonlarında onun İstanbulda siyasi mühacir həyatı başlandı. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə getməyə məcbur olan azərbaycanlıların istiqlal mübarizəsini vahid mərkəzdən ibarət etmək məqsədilə Azərbaycan Milli Mərkəzini (İstanbulda), "Müsavat" Partiyasının Xarici Bürosunu yaratdı və "Müsavat"ın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən gizli təşkilatına istiqamət verdi. O, eyni zamanda siyasi mühacirətin parçalanmasının qarşısını almağa, onun vahid mərkəzdən idarə olunmasına çalışırdı. 1926 ildə onun fəal iştirakı ilə Parisdə "Prometey" təşkilatı yaradıldı. "Prometey" sovet rejiminə qarşı müxtəlif xalqların nümayəndələrinin vahid mübarizə blokunu yaratmalı idi. O, 1931 ildə sovet hökumətinin tələbinə əsasən, Türkiyəni tərk etməyə məcbur oldu. 1932 ildə Rəsulzadənin siyasi mühacirətinin Polşa dövrü başlandı. 1934 ildə Ə.Topçubaşovla birlikdə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası sazişini imzaladı. Sazişə əsasən Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikalarından ibarət konfederasiya dövləti - respublikası yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Ə.Topçubaşovun ölümündən (1934) sonra siyasi mühacirətin istiqlal mübarizəsində aparıcı rol oynadı. 1936 ildə Varşavada "Müsavat"ın qurultay səlahiyyətli konfransını keçirdi. M.Ə.Rəsulzadə konfransda "Milli hərəkətdə Firqə" mövzusunda hesabat məruzəsi ilə çıxış edərək, partiyanın həm Azərbaycan daxilində, həm də mühacirətdə öz taktiki xəttini düzgün müəyyənləşdirdiyini bildirdi. O, "şəxslər müvəqqəti, ideologiya əbədidir" tezisini əsas tutaraq, siyasi mühacirləri istiqlal ideologiyasına sadıq olmağa çağırırdı. 1939 ildə İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə Polşadan Fransaya, oradan İsveçrəyə, İsveçrədən İngiltərəyə, nəhayət Rumıniyaya keçdi. 1942 ildə Azərbaycanın istiqlalına nail olmaq məqsədilə Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi ilə danışıqlara girdi. Lakin danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. M.Ə.Rəsulzadə Berlində "Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilasını və istiqlalı üçün mübarizə etmək, qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətçə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniya ilə sıx surətdə işbirliyi təmin etmək" məqsədilə Milli Azərbaycan Komitəsi yaratdı. Almaniyaya tərəfindən Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması məsələsində müsbət nəticə əldə olunmadığını görən Rəsulzadə 1942 ilin sonlarında Almaniyanı tərk edib Buxarestə getdi. Müharibənin sonuna yaxın Münxendə gizli şəraitdə yaşayan Rəsulzadənin yaratdığı "Azərbaycan Demokrat Birliyi" cəmiyyəti azərbaycanlıların faşist əsirliyindən azad olunmasına, bir müddət sonra yaratdığı "Türkiyə-Azərbaycan" cəmiyyəti isə onların Türkiyəyə apanmasına kömək göstərdi. Müharibədən sonra, 1947 ildə Türkiyəyə qayıdan Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirdi. O, eyni zamanda bütün Azərbaycan mühacirlərini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək məqsədilə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratdı (1949, 1 fevral). 1952 ilin dekabrında Münxendə keçirilən Ümumi Qafqaz Konfransında iştirak etdi. Konfransın qərarına əsasən, Azərbaycanın, Gürcüstan və Şimali Qafqazın təmsil olunduğu Qafqaz İstiqlal Komitəsi yaradıldı. Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedərək Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 35-ci ildönümü münasibətilə 1953 il mayın 28-də "Amerikanın səsi" radiosunu ilə Azərbaycan xalqına müraciət etdi.

Rəsulzadə Azərbaycanın mətbuatı tarixində siyasi publisistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Təd-qiqlatlar göstərir ki, onun 1903-20 illərdə tək cə Azərbaycan dövrü mətbuatında 1200-dən artıq müxtəlif janrdə yazıları dərc olunmuşdur. O, ədəbi-publisistik fəaliyyətini siyasi mühacirət illərində də davam etdirmiş, Azərbaycan xalqının tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Bu dövrdə "Yeni Qafqasya" (1923), "Azəri Türk" (1928), "Odlu yurd" (1929), "Qurtuluş" (1934), "Müsavat bülleteni" (1936), "Azərbaycan" (1952) jurnallarını, "İstiqlal" (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir. Rəsulzadə Ömrünün sonunadək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması uğrunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmişdir. Ankaranın Əsri qəbristanında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Həydə Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərinin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

ƏMİRCANOV Əbdüləli bəy Şirəli bəy oğlu (1870, Şəki-1948, İstanbul) - ictimai-siyasi xadim, maarifçi. Şəki şəhər məktəbində oxumuş (1876-83), Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunu bitirmiş (1888), Şəki şəhər məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. 19 əsrin sonunda Lənkəranda müəllim işləmiş, Teymur bəy Bayraməlibəyovla birlikdə bir çox mədəni-maarif tədbirlərini həyata keçirmişdir. Əmircanov 20 əsrin əvvəllərindən Bakıda müəllim, dövlət idarələrində və müxtəlif şirkətlərdə mühasib işləmiş, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin işində yaxından iştirak etmiş, "Nəşri-maarif cəmiyyəti təftiş komissiyasının üzvü, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti sədrinin müavini olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi proseslərə qoşulmuşdur. Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü idi. 1918 ilin martında bolşevik-daşnakların müsəlman-türk əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımının qarşısını almağa çalışmışdır. Əmircanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci Hökumət kabinetində (1918, iyun-oktyabr) maliyyə naziri, dövlət nəzarətçisi (1918, oktyabr-dekabr) olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə seçilmişdi (1918, dekabr). Bitərəflər qrupuna daxil olan Əmircanov Parlamentdə maliyyə-büdcə və sorğu komissiyalarının üzvü olmuşdur. O, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmaq üçün 1919 ilin ortalarında Bakıda "Dəyanət" şirkətinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Aprel işğalından (1920) sonra İstanbula mühacirət etmiş, orada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzinin üzvü olmuşdur.

ƏMİNOV Ağakərim Məşədi Kərim oğlu (1888, Bakı - 1921, Bakı) - siyasi və dövlət xadimi. Bakı kişi gimna-ziyasını (1907), Peterburq Dağ-Mədən Mühəndisləri İnstitutunu (1911) bitirmişdir. Peterburqda azərbaycanlı tələbələrəndən ibarət həmyerlilər cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Bakıya qayıtdıqdan sonra Sabunçu-Suraxanı neft mədənlərində mühəndis işləmişdir. 1912 ildə "Müsəvat" partiyasına daxil olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyəti genişlənmişdir. Qafqaz müsəlmanları qurultayının (1917, aprel) iştirakçısı olmuş, "Müsəvat" partiyasının 1-ci qurultayının (1917, oktyabr) keçirilməsində fəal rol oynamışdır. Əminov Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-

Məbusanının təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, "Müsəvat" partiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə seçilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü Hökumət kabinetində ticarət və sənaye naziri olmuşdur. Əminov iqtisadiyyatda liberallaşma xəttinə təşəbbüs etmiş, bu sahədə bir sıra mühüm tədbirlər görülməsinə nail olmuşdur: neft və neft məhsul-larının mal mübadiləsi aparmadan Azərbaycandan kənara sərbəst çıxarılması haqqında Hökumət qərarı; mal mübadiləsi üzrə komitənin ləğvi haqqında maliyyə-iqtisad komitəsinin qərarı; 1919 ilin sonu üçün xammalın Azərbaycandan kənara ixrac şərtləri haqqında yeni, liberal məzmunlu qanunun qüvvəyə minməsi və s. O, sərbəst ticarət, dövlətin iqtisadi inkişaf prosesinə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması tərəfdarı olmuşdur. Əminov 1918-19 illərdə "Müsəlman gecələri" tədbirinin əsas təşkilatçılarından idi. O, Müsəlman Zəhmətkeş Ziyalıları İttifaqının (1919, may) yaradılmasında da fəal rol oynamışdır. Aprel işğalından (1920) sonra "Azərneft" siste-mində işləmişdir.

ƏSƏDULLAYEV Mirzə Şəmsi oğlu (1875, Bakı - 1936, Paris) - sahibkar, ictimai xadim. Azərbaycanın neft sənayeçisi Şəmsi Əsədullayevin (1840-1913) oğlu. Gimnaziyə təhsili aldıqdan sonra atasının neft şirkətində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Məşhur sahibkar Musa Nağıyevin qızı Ümmülbanu ilə evlənmişdir. Şirkətin işi ilə bağlı müəyyən vaxtlarda Rusiyanın Peterburq, Moskva şəhərlərində yaşadığından, rus təhsili gördüyündən Azərbaycan dilini mükəmməl bilməyən Əsədullayev 1912 ildə Moskva Konservatoriyası nəzdində xüsusi musiqi kurslarının dinləyicisi olan Üzeyir Hacıbəylidən ana dili dərsi almışdır. "Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti"nin sədri olmuş, mədəni-maarif tədbirlərinə

maddi dəstək vermişdir. 1915 il martın 11 -də "Qardaş köməyi" adlı qəzet buraxmağa başlamışdır (cəmi 1 sayı çıxmışdır). Əsədullayev Fevral inqilabından (1917) sonra 1917 ilin martında Müsəlman Milli Şurası Müvəqqəti İcraiyə Komitəsinin üzvü seçilmişdir. 1918 ildən Bakı neft sənayeçiləri qurultayı şurasının sədri olmuşdur. Əsədullayev Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, neft sənayeçiləri qurultayı şurasından Cümhuriyyət Parlamentinə seçilmişdir. "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyasına daxil idi. 3-cü Hökumət kabinetində ticarət və sənaye naziri vəzifəsini icra etmiş (1918, dekabr - 1919, mart), Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına və yerli sənayenin inkişaf etdirilməsinə ciddi səy göstərmişdir. 1920 ilin mayında

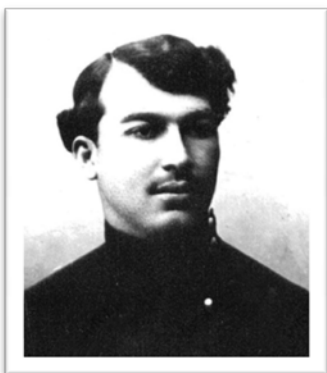
həbs olunmuş, qısa müddətdən sonra azad edilmiş, hökumətdən rəsmi icazə alaraq xaricə getmiş, ömrünün sonuna kimi Parisdə yaşamışdır. Qəbri şəhərin müsəlman qəbiristanlığındadır. Qızı Ümmülbanu Avropada tanınmış yazıçı (B a n i n) olmuşdur.

GINDES Yevsey Yakovleviç (1872, Kiyev - 1952, Bakı)

- görkəmli həkim-pediatr, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalq səhiyyə naziri. Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş (1897), Kiyevdə professor Çernovun uşaq klinikasında ordinator (1897-1905), Aleksandr xəstəxanasının yoluxucu xəstəliklər uşaq klinik şöbəsinin müdiri (1902-05) işləmişdir. 1905 ildə Bakıya köçmüş, neft sənayeçiləri qurultayı şurasının Qaraşəhərdəki xəstəxanasının uşaq şöbəsinin müdiri (1905-14), 1914 ildən isə uşaq xəstəxanasının direktoru və baş həkimi

olmuşdur (bu xəstəxana 1922 ildən Pediatriya İnstitutuna, sonralar isə Ana və Uşaqları Mühafizə İnstitutuna çevrilmişdi). Gindes uşaq sümük vərəmi evinin - Zuğulbadakı sanatoriyasının təşkilatçısı və baş həkimi olmuşdur (1913-30). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Fətəli xan Xoyskinin 3-cü Hökumət kabinetində xalq səhiyyə naziri işləmişdir. Slavyan-rus cəmiyyətinin üzvü idi. Gindes Bayıldakı uşaq xəstəxanasının təşkilatçısı və baş həkimi olmuş (1932-45), 1941 ildə dissertasiya müdafiə etmədən tibb elmləri doktoru, professor təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda uşaq xəstəlikləri kafedrasının professoru (1945-52) olmuşdur. Qafqazda ilk uşaq məsləhətxanası, süd məhsulları ("Süd damcısı") mətbəxi (fəhlə rayonları olan Bayılda və Sabunçuda filialı var idi) təşkil etmişdir. O, Bakıda ilk dəfə məktəb şagirdləri üçün uşaq yay düşərgələri təşkil etmiş (1906), fəhlə uşaqları üçün körpələr evi açmışdır. Bakıda Gindesi "Uşaq allahı" adlandırırdılar. 150-dən artıq əsərin müəllifidir. Gindesə Azərbaycanın əməkdar həkimi adı verilmişdir.

HACINSKI Camo bəy Süleyman oğlu (14.6.1888, Quba - 1942, Rusiya, Kirov vil., Vyatka)

- ictimai-siyasi xadim, publisist, teatr tənqidçisi, sənətşünas. Mehdi bəy Hacınskinin qardaşıdır. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1912). 1907-15 illərdə "Kaspi" qəzetinin müxbiri və əməkdaşı olmuşdur. 1915-17 illərdə Batum vilayətində və Dənizkənarı rayonda Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə zərər çəkənlərə yardım edən müsəlman qaçqın komitəsinin müvəkkili işləmişdir. "Nicat" mədəni-maarif cəmiyyətinin işində

iştirak etmiş, müsəlman dram cəmiyyətinin (1916) və Azərbaycan arxeoloji cəmiyyətinin (1917) yaradıcılarından olmuşdur.

1917 ilin iyulunda Cənubi Qafqaz Kəndli Deputatları Şurası İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini seçilmiş, oradan nümayəndə kimi Rusiya Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə Cənubi Qafqaz mərkəzi komissiyasının sədri vəzifəsinə təyin edilmişdir. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, seym buraxıldıqdan (1918, 26 may) sonra isə yeni yaradılmış Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Hacınski Milli Şuranın Azərbaycanın istiqlal

bəyannaməsini qəbul edən 26 üzvündən biri idi. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi Məbusanının təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinə daxil edilmişdi. Hacinski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumət kabinəsində dövlət nəzarətçisi vəzifəsini icra etmiş, 4-cü və 5-ci hökumət kabinələrində (1919 aprel -20 mart) poçt və teleqraf naziri vəzifəsində çalışmış, Respublikada rabitə sahəsinin inkişafında xüsusi xidməti olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra xalq ədliyyə komissarlığında inzibati-maliyyə şöbəsinin rəisi təyin olunmuş, mədəniyyət və maarif sahəsində fəaliyyətini davam etdir-mişdir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmiş, qədim mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olmuşdur. 1922 il aprelin 21-də həbsə alınmış, 3 il məhəbdə saxlandıqdan sonra Solovki (Rusiya, Arxangelsk vilayəti) həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. 1928 ilin iyununda azad edilərək Bakıya qayıtmış, həmin ilin iyulundan respublika Kənd Təsərrüfatı Kooperasiyası İttifaqında ("Köybirliyi") plan şöbəsinin katibi olmuş, sonra şöbə müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Hacinski 1933 ilin noyabrından Azərİttifaq sistemində işləmiş, bir ildən sonra sənaye kooperasiyasında baş məsləhətçi vəzifəsinə keçirilmişdir. 1937 ilin yanvarında həmin vəzifə ləğv olunduğundan işdən çıxarılmış, 1938 il noyabrın 24-də yenidən həbs edilərək sürgün olunmuşdur. Kirov vilayətinin Vyatka həbs düşərgəsində vəfat etmişdir. 1956 il iyunun 13-də SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası tərəfindən ona bəraət verilmişdir.

HACINSKİ Məmməd Həsən Cəfərqulu oğlu

(3.3.1875, Bakı - 9.2.1931, Tiflis) - Azərbaycan Xalq

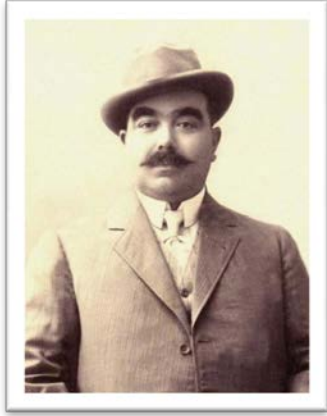
Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimi. Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmişdir (1902). Bir müddət Şəmsi Əsədullayevin Moskvadakı neftayırma zavodunda mühəndis işləmişdir. Bakıya qayıdan Hacinski 1908 ildən Bakı şəhər idarəsində tikinti şöbəsinə başçılıq etmiş, Bakının abadlaşdırılması və inşaat işlərinin genişlənməsinə səy göstərmişdir; şəhərin baş planının (1898, müəllifi fon der Nonne) layihəsini təkmilləşdirmişdir. 1909-10 illərdə Bakı dənizkənarı parkının salınması (tikintisi 1912 ildə başa

çatdırılmışdır) və dəniz hamamının tikilməsi Hacinskinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Şəhərsalma və tikinti-inşaat sahəsində görkəmli təşkilatçı kimi tanınmışdır. 1912 ildə şəhər idarəsi Hacinskinin redaktəsi ilə Bakı küçələrinin abadlaşması haqqında kitab buraxmışdır. O, 1913 ildə qısa müddət Bakı şəhər idarəsinin rəisi olmuş, Şirvanşahlar sarayının qorunması və bərpaasına dair təşəbbüs irəli sürmüşdür. Həmin təşəbbüsə əsasən, 1918 ildə memarlar Zivər bəy Əhmədbəyov və Ö.Abuyev Şirvanşahlar sarayının bərpa layihəsini hazırlamaq üçün elmi-tədqiqat işləri aparmışlar. Hacinski 1902-17 illərdə Bakı şəhər dumasının üzvü olmuş və onun bir çox iclaslarına sədrlik etmişdir. O, 1904 ildə "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatını yarananlardan biridir. Hacinski, eyni zamanda, "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin (1906) yaradılmasının təşəbbüsçülərindən biri, həmçinin "Nicat" cəmiyyəti idarə heyətinin, "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti" Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur. Hacinski "Müsəvat" partiyasının ilk üzvlərindən idi. 1917-20 illər Hacinskinin ictimai-siyasi fəaliyyətinin qızgın dövrü olmuşdur. 1917 il martın 5-də təşkil edilən Bakı İctimai Təşkilatları Şurasının İcraiyyə Komitəsinə daxil idi. Hacinski martın 27-də yaradılmış Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Müvəqqəti

Komitəsinin sədri seçilmişdi. 1917 ilin aprelində Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında iştirak etmişdi. O, qurultayı açmış və onun rəyasət heyətinə seçilmişdi. Həmin ilin mayında Hacinski Rusiya müsəlmanlarının Moskvada keçirilmiş qurultayında da fəal iştirak etmişdi. Hacinski "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında (1917, 26-31 oktyabr, Bakı) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdi. 1917 il noyabrın 15-də yaradılmış Zaqafqaziya komissarlığında ticarət və sənaye komissarının müavini vəzifəsində çalışmışdır. Rusiya Müəssislərməclisinə üzv seçilmiş Hacinski Zaqafqaziya seymi təşkil edildikdə "Müsavat" partiyasından bu qurumun üzvü olmuşdur. Seymdə Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparmaq üçün seçilən nümayəndə heyətinə daxil idi. Trabzon konfransında (1918) iştirak etmiş, konfransda Zaqafqaziya seyminin danışıqları dayandırmaq haqqında qərarına qarşı çıxmış, bu qərarı sülhü pozmağa yönəldilmiş cəhd kimi qiymətləndirmiş və bu qərarı "beynəlxalq münasibətlər tarixində tayı-bərabəri olmayan bir təxribat" adlandırmışdı. A.Çxenkeli Hacinskinin məsləhətilə danışıqları tamamilə kəsməmiş, nümayəndə heyətinin bir neçə üzvü, o cümlədən, Hacinski Trabzonda qalmışdı. Hacinski Trabzonda Ənvər paşa ilə görüşündə Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazla bağlı mövqeyi ətrafında danışıqlar aparmışdır. Osmanlı dövlətinin yeni sülh təşəbbüsü ilə çıxış etməsində Hacinskinin mühüm rolu olmuşdur. Hacinski Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası (ZDFR) hökumətində ticarət və sənaye naziri vəzifəsini icra etmişdir. Seymin Batum konfransında iştirak edən 6 əsas nümayəndəsindən biri olmuş, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə Azərbaycan tərəfini təmsil etmişdir. ZDFR-in süqutundan sonra (1918, 26 may) Hacinski mayın 27-də yaradılan Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdu. O, Milli Şuranın Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini qəbul edən 26 üzvündən biri idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci Hökumət kabinəsi təşkil olunarkən, Batumda olmasına baxmayaraq, Hacinski Azərbaycanın ilk xarici işlər naziri təyin edilmişdi. O, Osmanlı dövləti xarici işlər nazirliyindən Azərbaycanın müstəqilliyinin Rusiya və Avropa ölkələri tərəfindən tanınmasında vasitəçi olmasını xahiş etmişdi. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsini (Batum müqavilələri (1918) Azərbaycan tərəfindən M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Hacinski imzalamışdır. Müqavilənin 4-cü bəndinə əsaslanan Rəsulzadə və Hacinski Osmanlı dövlətindən erməni-daşnak soyqırımlarına məruz qalan Azərbaycana hərbi yardım üçün müraciət etmişdilər. Osmanlı dövləti ilə Bakı-Batum neft kəmərinin istismarına dair, Cənubi Qafqaz dəmir yollarından istifadə haqqında sazişlər də imzalanmışdı. Hacinski 1918 il iyunun 14-də İürüstən Respublikası hökumətinə etiraz notası göndərmiş, gürcü qoşunlarının Borçalı qəzası hüduqlarından dərhal çıxarılmasını tələb etmişdi. Hacinski Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi üçün müştərək komissiyalar yaratmaq təklifi ilə İürüstən və Ermənistan respublikaları hökumətlərinə müraciət etmişdi. O, iyulun 15-də Hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət edərək, ermənilərin dinc türk-müsəlman əhəlisinə qarşı törətdikləri soyqırımlarını təhqiq etmək üçün fəvqəladə təhqiqat komissiyası yaradılmasının zəruri olduğunu bildirmişdi. Hacinski İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə ilə müntəzəm rəsmi əlaqə saxlamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 2-ci Hökumət kabinəsində xarici işlər naziri olmuş Hacinski 1918 il oktyabrın 6-dək həm də, müvəqqəti olaraq, nəzarət nazirliyinə rəhbərlik etmiş, 6 oktyabrdan isə maliyyə naziri olmuşdur. Hacinski maliyyə naziri kimi 1918 il noyabrın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası arasında müqavilə imzalamışdır. Müqaviləyə görə, Dağlılar Respublikasına 10 milyon rubl faizsiz borc vermişdi. O, 3-cü Hökumət kabinəsində dövlət nəzarətçisi vəzifəsini tuturdu.

Hacinski Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. O, Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransında (1919-20) iştirak edən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil idi. Paris sülh danışıqları zamanı Ə.Topçubaşovla birlikdə ABŞ, B.Britaniya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, İran və b. ölkələrin başçıları, dövlət nümayəndələri, diplomatları ilə görüşərək, Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi, ölkənin ağır iqtisadi vəziyyəti, zəngin neft ehtiyatı haqqında məlumat vermişdir. 1919 il sentyabrın 16-da Parisdə ABŞ vətəndaşı M.Robinovun Azərbaycan nümayəndə heyətinin maliyyə müşaviri təyin edilməsi haqqında Ə.Topçubaşovla birlikdə saziş imzalamışdır. Hacinski Parisdə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Dağlılar Respublikası arasında ikitərəfli sazişin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Azərbaycana qayıdan Hacinski 1919 ilin noyabrında baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli ilə birlikdə Ermənistan hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Tiflisə getmiş, noyabrın 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh sazişinin imzalanmasında iştirak etmişdir. Səfər zamanı Hacinski Parisdə Azərbaycan-gürcü birgə iqtisadi bölməsinin sədri kimi İürüstən hökumətinə məruzə etmiş, iri ingilis və amerikan cəmiyyətləri ilə Azərbaycan və İürüstən üçün çox mühüm və sərfəli olan iqtisadi müqavilələrin layihələrini gətirdiyini bildirmişdir. Hacinski Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919 il 9 dekabr tarixli qərarı ilə Fətəli xan Xoyski və Məmmədza bəy Vəkilovla birlikdə Azərbaycan-Ermənistan konfransında iştirak edəcək hökumət nümayəndə heyətinə daxil edilmişdi. Konfransda (1919, 14-21 dekabr) çıxış edən Hacinski bildirmişdi ki, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına əsas maneə mübahisəli ərazilər məsələsidir. Qafqaz respublikaları müstəqil dövlət kimi ittifaqda - konfederasiyada birləşsələr, bu mübahisəli məsələlər öz-özünə həll ediləcəkdir. Hacinski "Müsavət" partiyasının 2-ci qurultayında (1919, 2-11 dekabr) partiyanın siyasi komissiyasının və MK üzvü seçilmişdi. Dekabrın 24-də N.Yusifbəylinin yeni Hökumət kabinetində Hacinski daxili işlər naziri, 1920 il fevralın 18-dən isə ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini tutmuşdu. 1920 il fevralın 5-də Hacinski yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanovla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İürüstən Respublikası arasında sərbəst yük daşınması haqqında tranzit müqaviləsi və ona əlavə saziş imzalamışdır. 1920 il martın 30-da Hökumət istefa verdikdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti yeni Hökumətin təşkilini Hacinskiyə tapşırırdı. O, bir müddət Parlamentdə fəaliyyət göstərən partiya və fraksiya nümayəndələri ilə danışıqlar apardı, hətta bolşeviklərlə də görüşdü və onlara öz hökumətində nazir vəzifələri də təklif etdi. Bolşeviklərdən müsbət cavab almayan Hacinski aprelin 22-də yeni hökumət təşkil etməyin mümkün olmadığını, Parlamentin sədrini əvəz edən Məmməd Yusif Cəfərova bildirmiş, həmçinin "Müsavət" partiyasından çıxdığını və bolşeviklər partiyasına daxil olduğunu bəyan etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin taleyi üçün son dərəcə məsuliyyətli bir zamanda Hacinskinin lənglik göstərərək hökuməti təşkil edə bilməməsi hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Hacinski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında, Zaqafqaziya Dövlət Plan Komitəsində müxtəlif rəhbər vəzifələrdə çalışmış, Azərbaycan şəhərlərinin abadlaşdırılmasında iştirak etmişdir. 1920 il mətbuatında Hacinskinin Azərbaycanın tikinti-quruculuq işlərinə dair məqalələri dərc edilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın başqa görkəmli ictimai-siyasi xadimləri kimi Hacinski də repressiyaya məruz qalmışdır. L.Beriyanın göstərişi ilə 1930 il dekabrın 3-də Tiflisdə Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsi (DSİ) tərəfindən həbs edilərək, ağır işgəncələr verilən Hacinski "Azərbaycan Milli Mərkəzinin" işi üzrə ittiham olunmuşdur (bax "Azərbaycan Milli Mərkəzi "(Bakı)). Ağır həbsxana həyatına dözməyərək ürək xəstəliyinə və vərəmə tutulan Hacinski, istintaq sənədlərinə görə, "özünü asmaqla" intihar etmişdir.

HƏSƏNOV Əlağa Hacı Süleyman oğlu (1871, Bakı-18.3.1933, Bakı) - ictimai və dövlət xadimi. Bakı şəhər gimnaziyasını və kommersiya məktəbini bitirmişdir. Bakı taciri olan

Həsənov "Nəşri-maarif cəmiyyətinin yaradılmasında və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Şəhər dumasının üzvü idi. Həsənov Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsində, şəhər kanalizasiya şəbəkəsinin yaradılmasında, dənizkənarı parkın salınmasında böyük xidmət göstərmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonrakı siyasi hadisələrdə yaxından iştirak etmiş, 1918 ilin martında Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarının

qarşısını almağa çalışmışdır. Müsəlman Milli Şurası Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü idi. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Bakı şəhərindən bitərəf kimi Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 3-cü Hökumət kabinetində maliyyə nazirinin müavini, 4-cü kabinetdə isə maliyyə naziri təyin olunmuşdur. 1919 il sentyabrın 30-da Həsənovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Bankı fəaliyyətə başlamışdır. Cümhuriyyətin əsginasları üzərində baş nazirlə yanaşı maliyyə naziri Həsənovun da imzası var idi. Milli pulların qiymətdən düşməməsi, emissiya həcminin artmaması, devalvasiyaya uğramaması üçün Həsənov böyük səy göstərmişdir. Həsənov həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, həm də Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Dövlət Bankına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında fəal iştirak etmişdir. Həsənovun dövrü mətbuatda, o cümlədən "Füyuzat" jurnalında çoxlu məqalələri dərc edilmişdir. Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyla dostluq münasibətləri olmuşdur.

XASMƏMMƏDOV Xəlil bəy Hacıbaba oğlu (25.10.1873, İncə - 1947, İstanbul) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli siyasi və dövlət xadimlərindən biri. İncə klassik gimnaziyasında orta təhsil almış, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1895). Yekaterinodar (indiki Krasnodar) və Yelizavetpol (İncə) dairə məhkəmələrində işləmişdir. "İttifaqi-müslimin"

təşkilatının din və hüquq komissiyalarının üzvü olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir (1907). Xəlil bəy Xasməmmədov Fətəli xan Xoyski ilə birlikdə Dumanın milli-dini bərabərlik komissiyasının, Dumanın ikinci şöbəsinin və beş komissiyasının üzvü olmuş, xalq azadlığı partiyasını təmsil etmişdir.

Özlərini "solların gənc tatar partiyasına" aid edən Xoyski və Xasməmmədov fraksiyanın proqramını "Varlılar və zadəganlar üçün" nəzərdə tutulduğundan, tam şəkildə qəbul etmədilər. Xasməmmədov Dumanın müsəlman fraksiyasının iclasında amnistiya məsələsini qaldırmış və onun qanunvericilik yolu ilə keçirilməsini təklif etmişdi. 3-cü Dövlət dumasında (1907-12) Xasməmmədov Azərbaycanı təmsil edən yeganə deputat idi. O, Dumanın imperatora müraciət hazırlanması, sorğular, köçürmə işi, məhkəmə islahatı üzrə komissiyalarının üzvü idi. Xəlil bəy Xasməmmədov Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edərək Duma deputatlarına bəyan etmişdi ki, "dövlətimizin siyasi quruluşunun bu və ya başqa ciir adlanması qətiyyəən vacib deyil, bu siyasi quruluşun tələbatımızı, istəklərimizi yerinə yetirməyə qadir

olan məzmunu bizim üçün daha vacibdir". Xasməmmədov Dumanın iki illik fəaliyyəti dövründə müsəlmanların hüquqlarının imperiyanın əsas əhalisi ilə bərabərləşdirilməsi, onların maariflənməsi, rifahının yüksəldilməsi üçün heç bir iş görülmədiyini Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırmış, kəndlilərin torpaq azlığından əziyyət çəkdiyini vurğulamışdır. Xasməmmədov Dumanın bütün fəaliyyəti dövründə müxtəlif sorğular və məsələlər üzrə (ədalətli idarəçilik, yerli əhaliyə torpaq verilməsi, xalq təhsili, hərbi mükəlləfiyyət, seçki, dini etiqad, zemstvá idarələrinin tətbiqi, yerli məhkəmənin dəyişdirilməsi və s.) çıxış etmişdir. Xalq təhsili məsələləri barədə çıxışlarında Xasməmmədov ibtidai məktəbdə ana dilində təhsili müdafiə etsə də, "dövlət dilini bilməyi zəruri" sayırdı. Xasməmmədov Zaqafqaziya (Qori) seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Yelizavetpola (İncəyə) köçürülməsi və onun müstəqil seminariyaya çevrilməsi barədə Xalq Maarifi Nazirliyi qarşısında vəsətət qaldırmışdı. O, 1911 il noyabrın 30-da hərbi mükəlləfiyyət barədə qanun layihəsi üzrə çıxış edərkən hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da şamil olunmasını tələb etmişdi. Xasməmmədov Yelizavetpol şəhər bələdiyyə rəisi (1913-17) işləmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra İncədə "Türk Ədəmi-mərkəziyyət partiyasının yaradıcılarından biri, 1917 ildə keçirilmiş Qafqaz (Bakı, aprel) və Ümumrusiya (Moskva, May) müsəlmanları qurultaylarının iştirakçısı olmuşdur. "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında (Bakı, 1917, 26-31 oktyabr) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdir. Xasməmmədov Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərlərindən biri, Yelizavetpol Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, Zaqafqaziya komissarlığında Dövlət nəzarəti komissarı, Zaqafqaziya seyminin, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. O, 1918 ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə daxil idi. X. Xasməmmədov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci Hökumət kabinetində ədliyyə naziri, 2-ci kabinetdə əvvəlcə portfelsiz nazir, 1918 il 6 oktyabr kabinetdə xilafətə dəyişikliklərdən sonra ədliyyə naziri, 3-cü kabinetdə daxili işlər naziri, 5-ci kabinetdə ədliyyə naziri vəzifələrində çalışmışdır. "Müsavat" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. X. Xasməmmədov Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında (1919, aprel-iyun) iştirak etmişdir. Xasməmmədov 1920 ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri təyin olunmuşdu. Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycana qayıtmamış, İstanbulda yaşamış, coşğun siyasi-publisistik fəaliyyət göstərmiş, "Yeni Qafqasya" (1923-27), "Azəri-türk" (1928-31), "Odlu yurd" (1920-30), "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932-ci ildən nəşr olunub) jurnallarında, Parisdə fransızca çıxan "Prometey" (1929-38), rusca "Kavkaz" (1932-38), Berlində Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən "İstiqlal" (1932-34) və "Qurtuluş" (1934-38) qəzet və jurnallarında siyasi məzmunlu məqalələr dərc etdirmişdir. Xasməmmədov Azərbaycan Milli Mərkəzi (1924, İstanbul) Mərkəzi Komitəsinin və "Müsavat" partiyası xaricibürosunun (İstanbulda fəaliyyət göstərirdi) 3 nəfərdən (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - sədr, Mirzə Bala Məmmədzadə - katib və Xəlil bəy Xasməmmədov - xəzinədar) ibarət rəyasət heyətinin üzvü idi. 1930-cu illərin əvvəlində Milli Mərkəz və Xarici Büro daxilindəki ixtilafın dərinləşməsi Azərbaycan siyasi mühacirətinin parçalanması ilə nəticələn-di. Mustafa bəy Vəkilov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və digərləri ilə birlikdə Xasməmmədov M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı müxalif mövqedə dayanırdı. Sovet hökumətinin təzyiqi ilə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəni tərk etdikdən. sonra Xəlil bəy, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və başqalarının Avropadakı mərkəzdən göstəriş almadan, müstəqil fəaliyyət göstərmək meylli gücləndi. Nəticədə, Milli Müsavat Xalq Partiyasının konfransında (avqust 1936, Varşava) Xəlil bəy Xasməmmədov partiya sıralarından xaric edilmişdi. Azərbaycanın bütün Qafqazın türk-müsəlman xalqları ilə sıx birliyinin qızgın tərəfdarı olan Xasməmmədov Azərbaycan və Şimali Qafqaz mühacirləri tərəfindən yaradılmış "Azərbaycan-Dağlılar birliyi" adlanan qurumun ilk sədri seçilmişdi. 1942 ilin yazında Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə Berlinə görüşə dəvət edilmiş tanınmış Qafqaz siyasi mühacirləri sırasında Xəlil bəy Xasməmmədov da olmuşdur.

XOYSKİ Fətəli xan İsgəndər xan oğlu (25.11.1875, Şəki -19.6.1920, Tiflis) - Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri. Əslən

Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Şəki xanı Cəfərqulu xanın nəslindən olan general-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğludur. Fətəli xan Xoyski İncə (Yelizavetpol) klassik gimnaziyasını, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir (1897). Həmin ildən İncə dairə məhkəməsində işə başlayan Xoyski sonradan Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində, Zuqdidə banşiq məhkəməsində çalışmış, titulyar müşavir rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1904 ildə kollej asessoru rütbəsi alan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairə məhkəməsi prokurorunun müavini təyin edilmiş, 1907 ilədək həmin vəzifədə çalışmışdır. Fətəli xan Xoyski 1907 ildə İncə quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir. Dumanın iclaslarında müsəlman deputatları fraksiyası adından çar hökumətinin ucqarlardakı ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı kəskin çıxışlar etmişdir. Rusiyada niilli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də Xoyski olmuşdur. 2-ci Dövlət duması buraxıldıqdan sonra Xoyski İncəyə qayıtmış, əvvəlcə dairə məhkəməsinin, sonra isə Tiflis məhkəmə palatasının andlı iclasçısı seçilmişdir. Fətəli xan Xoyski 1913 ildə Bakıya köçərək, şəhər dairə məhkəməsində andh iclasçı olmuş, Bakının ictimai-mədəni həyatında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıda yaradılmış Müsəlman Milli Şurası müvəqqəti icraiyə komitəsinin üzvü seçilən Fətəli xan Xoyski həmin ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayının təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından olmuşdur. 1917 ilin oktyabrında Bakı şəhər dumasına seçkilərdə müsəlman bloku 10 mindən çox səs almış və bu bloku təmsil edən Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçilmişdi. Onun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Bakı şəhər duması dövrdə bolşevik Bakı Sovetinin yeganə rəqibi idi. 1918 il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seymi işə başladı. Seymə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Müsəlman fraksiyasına mənsub 44 deputatın arasında Fətəli xan Xoyski də vardı. 1918 ilin aprelində elan olunan müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutdu. Məhz bu vəzifədə olarkən Fətəli xan Xoyski Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılmış Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürdü və sonralar bu işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı (bax, həmçinin Bakı Dövbət Universiteti). Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması regiona nə daxili və nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. Zaqafqaziya komissarlığında, sonra isə nazirliklərində fəaliyyət göstərən hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri mənafe müxtəlifliyi üzündən vahid mövqedə birləşə bilmədilər. Belə bir şəraitdə gürcü nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlaliyyətlərini elan etmək qərarına gəldilər. (1918, 26may).

Mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas keçirərək, özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər. Azərbaycanın idarəsini öz üzərinə götürən Milli Şura mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən birinci iclasında, ətraflı müzakirələrdən sonra, Cənubi Qafqazın cənub-şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan Hökumətinin sədri seçildi və ona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Hökumətini təşkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin andaca öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu Hökumətdə Fətəli xan baş nazir (rəisi-vüzəra) vəzifəsi ilə yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də tuturdu.

Tiflisdə yeni müstəqil dövlətin yaradılması ilə əlaqədar təşkilati tədbirləri həyata keçirdikdən və

onu bütün dünyaya bəyan etdikdən (1918, 30 may) sonra, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətini bilavasitə öz ölkəsi ərazisində həyata keçirmək məqsədilə 1918 il iyunun 16-da İncəyə köçdü. Milli Şura və Azərbaycan Hökuməti burada mürəkkəb daxili və xarici çətinliklərlə üzləşdi. Xoyski istefa verdi. Lakin Milli Şura Hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırıldı. Müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən təşkil olunmuş yeni hokumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, ədliyyə naziri vəzifəsini də tutdu. Yeni Hökumət proqramı ilə çıxış edən Xoyski bildirdi ki, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə onun Hökumətinin başlıca vəzifəsi olacaqdır. Azərbaycan Milli Şurası 1918 il 17 iyun tarixli iclasında özünün buraxılması,

bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin əlində cəmləşdirilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul etdi. Milli Şuranın buraxılması haqqındakı birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin. Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Hökumətin hüquq və vəzifələrindən bəhs edən ikinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini və siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz, aqrar və digər bu kimi mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunları dəyişməyə Hökumətə səlahiyyət verilmir; qalan məsələlərdə Hökumətə bütün hüquqlardan istifadə etmək səlahiyyəti verilirdi. Fətəli xan Xoyski Hökuməti altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarını atmağa başladığı son dərəcə ağır daxili və beynəlxalq şəraitdə qanunverici və icra hakimiyyətinin əsas ağırlığı Xoyskinin üzərinə düşdü. Fətəli xan Xoyskinin ikinci Hökuməti İncədə çox çətin və mürəkkəb bir dövrdə fəaliyyətə başladı. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə Hökumət, ilk növbədə, dövlət aparatının təşkili işini davam etdirdi, əsas diqqəti Nazirlər Şurasının və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatlarının yaradılmasına yönəltdi.

Xoyski Hökumətinin İncədə ilk tədbiri iyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini müdafiə edəcək ordunun yaradılması işinə başlandı və avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qanuna müvafiq olaraq, 19 yaşına çatmış vətəndaşlar ordu sıralarına çağırıldı. Xoyski Hökuməti iyunun 27-də Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan etmiş, iyulun 15-də daşnakların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aşkara çıxarmaq məqsədilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmış, avqustun 30-da İncənin və Cəbrayıl qəzasının tarixi adlarını özünə qaytarmışdı. Paytaxt Bakıya köçürülənədək Xoyski Hökuməti bir sıra digər mühüm tədbirlər də həyata keçirmişdir. Sözü əsl mənasında, Azərbaycanın "olum, ya ölüm" məsələsinin həll edildiyi olduqca ağır və mürəkkəb olan o dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmək son dərəcə çətin bir iş idi. Fətəli xan Xoyski Hökumətinin o dövrdəki fəaliyyəti haqqında Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: "Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqe tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhiükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır ...Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli Xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kəməli-ehiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi". 1918 il sentyabrın 15-də Bakı türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olundu, sentyabrın 17-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçdü. Bakının daşnaklardan, eser-menşevik

qüvvələrindən ibarət olan və ingilislərə arxalanan mürtəcə "Sentrokaspi diktaturası"nın ağalığından qurtulması ilə əlaqədar olaraq alovlu nitq söyləyən Fətəli xan Xoyski baş vermiş hadisələri qiymətləndirərək deyirdi: "Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlminlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır". Bakıya köçdükdən sonra Xoyski Hökuməti həm ictimai-siyasi, həm də təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hökumət Məclisi-Məbusanın (parlamentin) çağırılması işinin təşkili üçün komissiya yaratdı, daha sonra bu iş fəaliyyətini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Milli Şurasına həvalə edildi. 1918 il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Hökumət Azərbaycanın ücrəngli bayrağını təsdiqlədi. Noyabrın 19-da Milli Şura Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında Hökumətin qanun layihəsini bəyəndi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918 il dekabrın 7-də açıldı. Xoyski çox mürəkkəb tarixi şəraitdə Hökumətin fəaliyyəti barədə Parlamentə hesabat verdi: "...Bu altı ay müddətində ki hökumət idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərçimərdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idl Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımi qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əskər və xəzinəsi olan hökumətmə? Yoxsa, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əskərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmiryolları işləmirdi, dağılmışdı, vaqon, filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı buna bağlı idi, Ona binaən hökumət buna vaxt verdi. Doğrudur, indi də mümkün və lazım olan bir çox şey yoxdur. Lakin nə qədər olsa, allaha şükür, yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. İndi qüvvəmiz çatan qədər işləyib təmamilə olmasa da, çox yerdə poçt, teleqraf açılmışdır. İstənilən yerlərə teleqram, məktub göndərmək olar. Vacib məsələlərdən birisi də maliyyə məsələsi idi ki, onsuz iş-ləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nümayəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat tapılmayıb Tiflisdən borc axtarırdı... Əlbəttə ki, bu işlər az idi və öhdəmizə düşən vəzifənin bir zərrəsidir. Yalnız böyük zəlalət bu idi ki, hökumətimiz hədəf olan kimi idi. Zira hüriyyət, ədalət və əxvət bayrağı daşıyan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizi paytaxtsız buraxmış idi. Azərbaycanın köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətlə edilmiş idilər. Baş bilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmışlar idi. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi?... Hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki, ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu ikisi birdir ki, əvvəl baş milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əl-dən gələn qədər çalışaraq, yox olan ədliyyə idarələrini təmdid etdi. İndi allaha şükürlər, hər yerdə olamaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: **MİLLƏTİN HUQUQU, İSTİQLALI, HÜRRİYƏTİ!**". Çıxışının sonunda o, istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş etdi. Parlament Hökumətin istefasını qəbul edərək, onun təşkilini yenidən Xoyskiyə tapşırırdı. Fətəli xan dekabrın 26-da Hökumətin proqramı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. İleniş müzakirələrdən sonra Parlament Xoyski Hökumətinin proqramını bəyəndi və onun yeni üzvlərinə etimad göstərdi. Bu Hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Azərbaycan Parlamentindəki bir sıra partiya fraksiyaları, xüsusilə Azərbaycanın istiqlalına qarşı çıxan qüvvələr, elə ilk aylardan Xoyski Hökumətinə qarşı kəskin müxalif mövqe tutdular. Bu

fraksiyalar, xüsusilə "İttihad", "Əhrar" və sosialistlər Hökuməti fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirir, ölkənin bütün problemlərini onun üstünə yıxmağa çalışırdılar. Onların əksinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Xoyski Hökumətini müdafiə edərək bildirmişdi ki, Hökumət "bu az müddətdə, nə mümkündürsə, etmişdir". Parlamentin 1919 il fevralın 5-də keçirilən iclasında cəmi beş həftə fəaliyyət göstərən Hökumət xüsusilə kəskin və qərəzli tənqiddə məruz qalmışdı. Həmin əsassız tənqidlərə cavab nitqində Xoyski bildirirdi: "Mən birinci bəyənətimdə demişdim ki, belə ağır bir zamanda heç kəs cəsarət edib Hökuməti ələ ala bilməz. Sizin sidqi-dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... Əgər görsəm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram. ...Bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərindən qaçanlar yada salınsın, heç vaxt hökumət belə sorğudan inciməz. Amma bir də var zəhərli, hədxahlıq sorğusu... Bu, hökumətə badalaq vurmaq deməkdir... Bu müqəssirlər skamyasıdır ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışdırın? Hətta ixtiyarımız da yoxdur ki, onlardan bir qədər ehtiramlı davranmağı tələb edək". Daha sonra Fətəli xan Hökumətin fəaliyyətində bəd niyyətlə "qüsurlar" axtaranları tənqid edərək bildirirdi ki, "siz bunu bilməlisiz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliriz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxırsa bilərə ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlahımız gedər. Belə miühüm zamanda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz".

Müxalifətçi partiyalar və fraksiyaların Hökumətə qarşı yaratdığı dözülməz vəziyyətlə əlaqədar 1919 il fevralın 25-də Xoyski Hökuməti yenidən istefa verdi. Parlament istefa-nı qəbul etdi və yeni Hökumətin təşkilinə qədər Xoyski Hökumətindən fəaliyyətini davam etdirməsi xahiş olundu. Hökumət öz fəaliyyətini martın 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü Hökumətinə qədər davam etdir-di. Təcrübəli və səriştəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin o zamankı son dərəcə mürəkkəb şəraitdə istefa verməyə məcbur olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratına mənfi təsir göstərdi. İstefaya çıxdıqdan sonra Xoyski Parlament üzvü kimi bir sıra siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həllində yenə də fəal iştirak etmiş, Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərini araşdırmaq üçün yaradılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri təyin olunmuşdu. 1919 ilin dekabrında Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 5-ci Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışan Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası xalq xarici işlər komissarı İ.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş, Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etmək barədə məkrli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski bildirirdi ki, Azərbaycan Hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili işi kimi baxır və ona qanşmağı yolverilməz hesab edir (bax, həmçinin Çiçerin notaları). Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalamış, 5-ci Hökumət kabinetinin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat vermişdi. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş tənqidlərin iclasındakı (1920, 14 yanvar) çıxışında Fətəli xan Xoyski demişdi: "...Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlalıyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm.

Bugünkü bayram münasibətilə sizi hökumət tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlalıyyətimizi elan edən zaman [da] hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm ". 1920 il aprelin ortalarında 11-ci Qırmızı ordu Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrini məğlub edərək; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də Xoyski Hökumət adından sovet Rusiyası hökumətinə nota göndərsə də, nota cavabsız qaldı və aprelin 27-də 1.1-ci Qırmızı ordu beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Azərbaycan sərhədlərini keçdi və Bakıya doğru hücum əməliyyatına

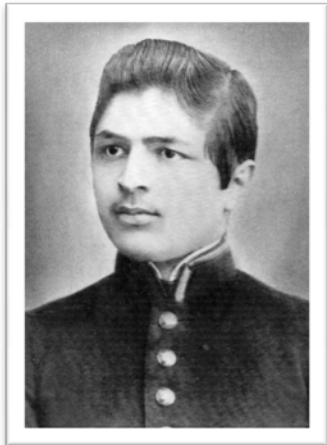
başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. Aprel işğalından (1920) sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olan Fətəli xan Xoyski iyunun 19-da orada "Daşnaksutyun"un muzdlu erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi və həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı. Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin 1995 il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan olmasının 120 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komitəsi yaradılmışdı. Onun diqqət və qayğısı sayəsində Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

XOYSKİ Rüstəm xan İskəndər xan oğlu (5.11.1888 -1939, Moskva)

- Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarında biri. İeneral-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğlu, Fətəli xan Xoyskinin kiçik qardaşıdır. 1918 ilə qədər hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci və 2-ci Hökumət kabinələrində işlər idarəsinin müdiri, sonralar isə himayədarlıq naziri vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra R.x.Xoyski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali İqtisad Şurası rəyasət heyətinin katibi, kooperativ hüququ məsələləri üzrə hüquqşünas və s. vəzifələrdə işləmişdir. Sonralar Moskvaya köçmüş və orada vəfat

edərək, Novədeviçye qəbiristanlığında, qaynı, mühəndis İ.Yutkeviçin yanında dəfn edilmişdir.

QAPLANOV Rəşid xan Zavid oğlu (1883, Dağıstanın Xasavyurd qəzasının Ağsay kəndi-1937)

- siyasi və dövlət xadimi. Milliyyətçə qumıqdır. Vladıqafqazda realni məktəbi, 1910 ildə Parisdəki Sorbonna Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. İstanbul Universitetinə dəvət olunmuş, 1913 ilədək orada dərslər demişdir. Həmin il Vladıqafqaza qayıtmış, şəhər dairə məhkəməsində andlı müvəkkil müavini vəzifəsində çalışmışdır. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Şimali Qafqazda gedən siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, burada yaranmış Çərkəz-Dağıstan və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası hökumətlərində müxtəlif nazir vəzifələrini tutmuşdur. Qaplanov 1919 ilin əvvəllərində Bakıya köçmüş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinəsində maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Bakıda və

Azərbaycanın bir çox I şəhərində yeni məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında Qaplanov da yaxından iştirak etmiş, eyni zamanda, burada "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi"ndən dərslər demişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabinəsində Qaplanov maliyyə naziri təyin olunmuş, dövrüyyəyə buraxılan pulların qiymətdən düşməməsi və devalvasiyaya uğramaması üçün böyük səy göstərmişdir. 1920 il fevralın əvvəllərində Bakı bonclarının Zaqafqaziya pullarının dəyişdirilməsini dayandırmaq barədə qərar vermişdi. Qərara əsasən, "500 manat" dəyərində olan kağız pul əlli beş seriya ilə dövrüyyəyə buraxılmışdı. Pulun üzərində baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin və maliyyə naziri Rəşid xan Qaplanovun imzaları vardı. Aprel işğalından (1920) bir həftə əvvəl Qaplanov Batuma ixrac edilən neft və neft məhsulları üçün rüsumların yalnız Azərbaycan pulu ilə ödənilməsi haqqında sərəncam vermişdi. Aprel işğalından sonra, 1920 ilin iyununda Qaplanov Bakıda həbs olunaraq, əvvəlcə Vladıqafqaza, sonra isə Moskvaya göndərilmişdi. Moskvadakı Şərq Xalqları

Universitetində "Osmanlı imperiyası tarixi"ndən dərslər demiş, eyni zamanda, vəkil kimi özəl fəaliyyət göstərmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

QARDAŞOV Aslan bəy ((1866 - 21 iyul 1920) - ictimai-siyasi xadim "Əhrar" partiyasının liderlərindən biri. Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının, Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. "Əhrar" fraksiyasının təmsilçisi Parlament iclaslarında fəal iştirak etmiş, əsasən Hökumət iqtisadi sahədəki fəaliyyətinə qarşı tənqidi mövqə tutmuşdur. Aslan bəy Qardaşov 1918 il dekabrın 25-də Parlamentin siyasi dustaqların amnistiyası üzrə yaratdığı komissiyalarının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinetində (1919 il, 14 aprel-22 dekabr) əkinçilik naziri idi. 1920 il aprelin 15-də Aslan bəy Qardaşov "Əhrar" fraksiyası adından koalisiyadan çıxdığını və öz nümayəndələrini Hökumətdən geri çağırıldığını bəyan etmişdi, 1920

il aprelin 27-də hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumu müzakirə etmək üçün Parlamentdə yaradılmış komissiyaya daxil olmuş müzakirə zamanı hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək təklifini müdafiə etmişdir.

LİZQAR Konstantin Nikolayeviç (1882 - 15.5.1920, Bakı) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 3-cü hökumət kabinetində ərzaq naziri. 1914 ilə qədər Bakıda və Vladıqafqazda mağazalar sahibi olmuş, 1914 ildə praporşik rütbəsi ilə orduya çağırılmış, 499-cu səhra hospitalında, Tiflis avtomobil komandasında, Türkünstanda xidmət etmişdir. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində yollar komissiyasının kargüzarı olmuş, yollar komissarlığında xüsusi tapşırıqlar məmuru vəzifəsində çalışmışdır. 1918 ilin martında "Slavyan-rus cəmiyyəti "ni yaradanlardan biri və onun sədri olmuşdur. Həmin ilin oktyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əkinçilik naziri Xosrov Paşa bəy Sultanovun dəvəti ilə Bakıya gəlmiş, nazirlikdə xüsusi tapşırıqlar məmuru təyin olunmuş, Cümhuriyyətin 3-cü hökumət kabinetində isə ərzaq naziri vəzifəsini tutmuşdur. 1920 il mayın 2-də 11-ci Qırmızı ordu inqilabi şurası yanındakı xüsusi şöbə tərəfindən həbs edilmiş, mayın 15-də əks-inqilabi fəaliyyətdə və sovet hökumətinə qarşı düşmənçilikdə ittiham edilərək güllələnmişdir.

MEHMANDAROV Səməd bəy Sadiq (16.10.1856, Lənkəran - 12.2.1931, Bakı) - Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, görkəmli hərbi xadim, artilleriya generalı leytenantdan sonra gələn rütbə). Əslən Şuşadan dövlət xidməti ilə əlaqə Lənkəranda yaşamışdır. İlk təhsilini Bakıdakı Edadiyə məktəbində almış, 1873-cü ildə Peterburqdakı 2-ci Konstantin hərbi məktəbinə daxil olmuş, Mehmandarov praporşik rütbəsi (ilk zabit rütbəsi) alaraq, 1-ci Türkünstan topçu briqadasına göndərilmişdir. Sonralar 2-ci və 38-ci topçu briq xidmət keçən Mehmandarov 1894 ildə Varşava rəsinə göndərilmiş, 1898 ildə isə Əlahiddə Zabaykalye hərbi divizionuna dəyişilmişdir. Həmin divizionun Çində 1900-01 illərdə baş vermiş antiimperialist üsyanının qarşısının alınmasında iştirak etsə də, çar generalların

təkidili tələbinə baxmayaraq, silahsız xalq kütlələrinə qarşı atəş açmağı zabit şərəfindən kənar sayaraq, boyun qaçırılmışdır. 19 əsrin sonlarında Mehmandarov xalqın maariflənməsini son dərəcə vacib sayırdı və vətəndən uzaqlaşmasına baxmayaraq, dövrü mətbuat orqanlarında bu bir

sıra yazılar çap etdirmişdi. Onun ictimai narahatlığını əks etdirən "Müsəlmanların geriliyinin səbəbləri", "İbtidai qiraət dərsləri", "Müsəlman mühafizəkarlığı əleyhinə", "Şiələrin dini şəbihləri", "Müsəlmanların özözlərinə işgəncə vermələri haqqında" və s. məqalələri Tiflisdə nəşr olunan "Novoye obozreniye" qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdu. Mehmandarov 1904-05 illər Rusiya-Yaponiya müharibəsində iştirak etmiş, 7-ci Şərqi Sibir artilleriya divizionu-nun komandiri, eyni zamanda, Port-Arturun Şərq cəbhəsinin artilleriya rəisi olmuşdur. Müharibədə göstərdiyi şücaətlərinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs İeorgi" ordeni ilə təltif edilmiş və general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Onun təşkilatçılıq qabiliyyəti və peşəkarlığı təkcə xidmət yoldaşlarını deyil, yapon hərbcilərini də valeh etmişdi. Mehmandarov bu müharibədə həm də zabit prinsipliliyi və şərəfinə sədaqəti ilə müasirlərinin yanında qal-mışdı. Rus generallarının fərsizliyi və savadsızlığı üzündən Port-Artur təslim ediləndə yapon komandanlığının tələbi ilə gələcəkdə bir daha bu dövlətə qarşı vuruşmayacağına iltizam verən zabitlər evə buraxılır, qalanları isə əsir götürülürdü. Mehmandarov da bir sıra xidmət yoldaşları ilə bərabər əsir düşməyi həqarətli azadlıqdan üstün sayaraq, yalnız 1905 ilin avqustunda Portsmutda (ABŞ) bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə əsirlikdən qurtarmışdır. Mehmandarov Birinci dünya müharibəsinin də iştirakçısı olmuş, əvvəlcə birinci piyada diviziyasına, sonra isə 2-ci Qafqaz ordusuna komandanlıq etmiş, həmin vəzifələrdə də ona tapşırılan ən məsuliyyətli tapşırıqları uğurla yerinə yetirmişdir. Əməliyyatların keçirilməsi zamanı nümayiş etdirdiyi yüksək komandirlik məharəti, təşkilatçılıq vərdişləri çar Rusiyası komandanlığı tərəfindən lazımcınca dəyərləndirilmiş və o, hərbi akademiya təhsilinin olmamasına baxmayaraq, 1915 il martın 22-də tam general rütbəsinə layiq görülmüşdür. Fevral inqilabından (1917) sonra rus ordusunun bolşevikləşməsi və ordu daxilində anarxiyanın artması ilə əla-qədar Mehmandarov istefa verərək, 1918 ilin payızında vətənə qayıtmışdır

1918 il noyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Hərbi Nazirliyi bərpa etmək barədə qərar qəbul edərkən Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmətə çağırılaraq, hərbi nazirin müavini təyin edildi, nazirliyin və ordunun formalaşdırılması ona tapşırıldı. Mehmandarovun peşəkarlığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, başlıcası isə Azərbaycanın müstəqilliyinə sədaqəti yeni şəraitdə də tezliklə öz təsdiqini tapdı və 1918 il dekabrın 25-də o, hərbi nazir təyin edildi. Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu quruculuğunun memarı idi. O, hər şeydən əvvəl, bu prose-sin mahiyyətini, onun dövlət quruculuğundakı yerini dəqiqliklə müəyyənləşdirdi və bütün imkanları da bu məsələlərin həllinə istiqamətləndirdi. Mehmandarov dəfələrlə bəyan etmişdi ki, Cümhuriyyət ordusu, siyasətdən kənar qalmaqla, yalnız Azərbaycanın müstəqilliyinin keşiyində dayanmalıdır. Bu prinsipə hərbi nazir olduğu bütün müddət ərzində dönmədən riayət edən Mehmandarovun mövqeyi hakimiyyətdə təmsil olunan siyasi qüvvələr tərəfindən də yüksək qiymətləndirilirdi və bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin mövcud olduğu dövrdə hökumətdə hərbi nazir portfeli yalnız ona tapşırılmışdı. 1918 il noyabrın 17-də Müttəfiq dövlətlər adından Bakıya daxil olan ingilis qoşunlarının komandanlığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin, o cümlədən Hərbi Nazirliyin Bakıdan çıxarılmasını tələb etdi. Bununla əlaqədar, nazirlik İncəyə köçürüldü və 1919 ilin ortalarına kimi orada fəaliyyət göstərdi. Paytaxtdan ayrı düşmək qarşıda dayanan mürəkkəb vəzifələrin həllinin operativliyinə təsir göstərsə də, Mehmandarovun işgüzarlığı, ətrafına topladığı zabitlərin və generalların iş keyfiyyətlərindən məqsədyönlü istifadə etməsi mövcud çətinliklərin həllində bir dinamizm yaratdı. Kadrlarla işlərin düzgün qurulması Mehmandarovun hərbi nazir kimi uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca amillərdən biri idi. Böyük etimad, yüksək tələbkarlıq və daimi qayğı Əlağa Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç, Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Usubov, İbrahim bəy Vəkilov, Cavad bəy Şıxlinski, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Teymur bəy Novruzov və onlarca digər generalın və yüksək rütbəli milli zabitlərin təşəbbüskar fəaliyyətinə geniş meydan açdı. Zabit kadrlarının sayının artırılmasını Mehmandarov ordu quruculuğunun milli zəmin üzərində təkmilləşdirilməsinin mühüm şərti sayırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə İncə hərbi məktəbinin bazasında əvvəlcə Praporşiklər məktəbi, sonra isə Hərbiyyə məktəbi açıldı. Eyni zamanda, İstehkamçılar məktəbi, Hərbi dəmiryolçular məktəbi, Şuşa hərbi-feldşer məktəbi fəaliyyətə başladı. Ordu quruculuğunun milli zəmində qurulması və aparılması Mehmandarovun

hərbi nazir kimi izlədiyi əsas xətt idi. Konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanda türk və rus hərbi təcrübələrinin təsiri olmasına baxmayaraq, o, həmin təcrübələrin ən yaxşı cəhətlərindən məhz milli zəmin, şərait və ənənə əsasında istifadəsinə üstünlük verirdi. Milli məqamları Cümhuriyyət ordusu hərbi qulluqçusunu xalqına daha da yaxınlaşdıran, vətəninə daha dərinləndirən bağlayan dəyərlər kimi qiymətləndirən Mehmandarov orduda rəsmi dilin Azərbaycan dili olduğunu elan edərək, azərbaycanlı döyüşçülərin Qurani-Kərimin altından keçməklə, Vətənə sədaqət andı içmələrini vacib saydı, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün göstəriş verdi, əsgərlərin marşları Azərbaycan dilində oxumasını tələb etdi, milli və tarixi rəmzləri özündə əks etdirən döyüş bayraqların və geyim formalarının layihələrini təsdiqlədi, Azərbaycan xalqının zəngin hərbi tarixinin öyrənilməsinə və hərbi qulluqçular arasında yayılmasına, hətta əsgərlərin qidalanmasında milli xörəklərin üstünlük təşkil etməsinə göstəriş verdi. Mehmandarov Hərbi Nazirlikdəki fəaliyyətinin ilk günlərindən qoşunlardakı vəziyyətlə tanışlıq məqsədilə hərbi hissələrdə olmuşdur. Bunun nəticəsində aşkara çıxan fərarilik, çağırış - səfərbərlik işinin düzgün qurulmaması kimi ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq, əhalidə orduya inam yaratmaq üçün Mehmandarov xalqa müraciət etdi, 1919 il fevralın 25-də Parlamentdəki proqram xarakterli çıxışında, habelə digər əmr və yazışmalarında imkanlı şəxslərin övladlarının xidmətdən yayındırılmasını sərt tənqid etdi. Əhalinin hərbi xidmət yaşını çatmış bütün kateqoriyalarının orduya cəlb edilməsi üçün çağırış və səfərbərlik işinin yeni sistemi tətbiq olundu, bu sistemi işlək vəziyyətə gətirəcək orqanların şəbəkəsi genişləndirildi, fərarilərin, habelə imkanlı şəxslərin xidmətdən yayınan övladlarının xidmətə qaytarılması üçün daxili işlər orqanları ilə əlaqələr gücləndirildi. Fərarilik və xidmətdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri olan xidmət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mütəmadi addımlar atılmağa başlandı. Ordunun çevik və işlək strukturları və idarəetmə orqanları yaradıldı, konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin edilməsi vəzifələrinə uyğun olaraq, bu struktur və idarəetmə orqanları daha da təkmilləşdirildi, ordunun maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və döyüş hazırlığının yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Denikin qoşunlarının hücum təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Bakı ətrafında və şimal sərhədi boyunca güclü müdafiə sisteminin yaradılması, Lənkəran bölgəsindəki separatçılığın aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan döyüş tapşırığının icrasının təşkili, habelə 1920 il martın sonlarında Qarabağa erməni təcavüzünün qətiyyətlə dəf olunması və Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi Mehmandarovun hərbi nazir kimi fəaliyyətinin dəyərli nəticələri idi. Həm Qarabağ istiqamətində, həm də Qazax-Tovuz bölgəsində genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün ölkənin hərbi potensialını məharətlə istiqamətləndirən Mehmandarov, strateji təşəbbüsü öz əlində saxlamaqla, Azərbaycanın hərbi tarixinə layiqli səhifələr yazdı.

Aprel işğalı (1920) ilə əlaqədar Mehmandarov vəzifəsindən istefa verdi. Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim ksilmiş qüvvələr onu İləncə üsyanının təşkilində günahkar bilərək, 1920 il iyunun 4-də Ə.Şıxlinski ilə birlikdə həbs etdilər. Yalnız Nəriman Nərimanovun işə qarışmasından sonra Mehmandarov bolşevik terrorundan xilas oldu və Ə.Şıxlinski ilə bərabər bir il Moskvada yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Mehmandarov 1921 ilin yayda Bakıya qayıdaraq, Xalq Hərbiyyə və Bəhriyyə Komissarlığında işə düzəlmiş, 1924-28 illərdə Birləşmiş Komandirlər məktəbində müəllim işləmiş, 1929 ildə isə təqaüdə çıxmışdır. Çənbərəkənd qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

MƏLİK-ASLANOV Xudadat bəy Ağ a oğlu (?4.1879, Şuşa şəhəri - 23.7.1935) - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-tinin görkəmli dövlət xadimlərindən biri, Parlament üzvü, alim, ixtiraçı-mühəndis; Dəmiryol nəqliyyatı mühəndisi, texnika elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professorlardan biri. Şuşa realnı məktəbini (1898) bitirmiş, 1904 ildə Sankt-Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutunda ali təhsilini birinci dərəcəli diplomla başa vurmuşdur. 1901-04 illərdə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olmuş və partiyanın Peterburq komitəsində çalışmışdır. Xudadat bəy sonralar heç bir partiyaya mənsub olmamış, ömrünün sonunadək bitərəf qalmışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra təyinatla əsasən altı ay Sankt-Peterburqda Vəloqda-Petrozavodsk dəmiryolunun çəkilişi idarəsində işləmişdir.

1905 ilin əvvəlində Tiflisə köçmüş və Zaqafqaziya dəmiryol nəqliyyatı sistemində işləməyə başlamışdır. Əvvəlcə mühəndis, stansiya rəisinin köməkçisi, sonra isə Zaqafqaziya dəmir yolunun Suram aşırımı keçidində yol xidməti rəisinin köməkçisi və rəisi təyin olunmuşdur. Bu dövrdə Məlik-Aslanovun Peterburq jurnallarında elmi məqalələri çap olunmuşdur. O, dəmiryol texnikası sahəsində yeni ixtiraları ilə tanınmış mühəndis olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra, martda Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində Zaqafqaziya dəmir yolu üzrə müvəkkil təyin olunmuşdur. Məlik-Aslanov Zaqafqaziya Komissarlığının və Zaqafqaziya Federativ Respublikasının dəmiryol nəqliyyatı komissarı və naziri idi (1917, noyabr - 1918, may). 1918 ildə Məlik-Aslanovun Tiflis dəmir yolu nəqliyyatı tarixindən bəhs edən kitabı (rus dilində) çap edilmişdir. O, Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci hökumət kabinələrində yollar və poçt-teleqraf naziri, 3, 4 və 5-ci kabinələrdə yollar naziri idi. 5-ci hökumət kabinəsində 1920 il fevralın 18-dək, həm də, müvəqqəti olaraq, ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin səlahiyyətlərini yerinə yetirmişdir. 1918 il iyulun 14-də Osmanlı hərbi dəmiryolları və limanları baş idarəsi ilə, 1919 il martın 8-də Gürcüstan Respublikası ilə dəmir yollarından istifadəyə dair müqavilə və saziş, 1920 il fevralın 5-də isə Gürcüstan dövləti ilə tranzit müqaviləsini imzalamışdır. Azərbaycan Parlamentinin üzvü olan Məlik-Aslanov 1919 ilin iyununda yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitələri sədrinin birinci müavini təyin edilmişdi. 1919 ildə Bakıda ana dilində dərs keçirilən ilk dəmiryol məktəbi Məlik Aslanovun təşəbbüsü ilə açılmışdır. Onun gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan dəmir yolunda böyük təmir işləri yaradılmış və nəqliyyatın nizamla işləməsi təmin olunmuşdu. Məlik-Aslanov 1919 ilin aprelində latın əlifbasına keçirilməsi üçün yaradılan xüsusi komissiyanın sədri təyin edilmişdi. O, Aprel işğalından (1920) sonra da rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. 1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Tikinti Komitəsində şöbə müdiri, sonra isə komitə sədri işlənmişdir. Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası yanında dəmir yolu tikintisi idarəsinin rəisi və şuranın məsləhətçisi idi. Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsinin sənaye-nəqliyyat tikinti bölməsinin müdiri və rəyasət heyətinin üzvü (1923-25), Zaqafqaziya Dəmir yolu idarəsinin üzvü (1922-24) Azərbaycan Politeknik İnstitutunun inşaat fakültəsində yol, sənaye, nəqliyyat və tikinti bölməsinin sədri (1921-30) həmin fakültənin dekanı (1924-30), Azərbaycan SSR; Texnika Komitəsinin sədr müavini (1928), RSFSR və Azərbaycanın bir sıra elmi-texniki və mədəni-maarif təşkilatlarının üzvü (1921-30), SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının elmi-texniki kollegiyasının üzvü (1927-30) olmuşdur. Məlik-Aslanov 1926-30 illərdə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) üzvü seçilmişdir. Zaqafqaziya MİK üzvlüyünə namizəd idi. Moskva jurnallarında məqalələri çap olunmuşdur. 1927 ildə Politeknik institutunun nəşriyyatı, 1929 ildə isə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Məlik-Aslanov dəmir yolu texnikasına aid iki kitabını nəşr etmişdir. Azərbaycan SSR MİK-in qərarı ilə (1929) Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna həqiqi üzv seçilmişdir. Azərbaycan Neft İnstitutu nəqliyyat fakültəsinə rəhbərlik etmişdir (1930).

Məlik-Aslanov 1930 ilin əvvəlində Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən —Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi" üzrə ittiham olunub həbs edilmiş,

1933 ilin ortalarında azad olunmuşdur. 1933 il sentyabrın 1-dən Azərbaycan Nəqliyyat İnstitutunda dəmir yolu kafedrasına və Azərbaycan İnşaat İnstitutunda inşaat işinin təşkili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan SSR-də magistral dəmir yol şəbəkəsinin inkişaf planının işlənilib həyata keçirilməsi, şəhərdaxili nəqliyyat və s. məsələlərin həlli ilə məşğul olmuş, 70-dən çox əsər (o cümlədən dəmir yol nəqliyyatına dair 3 monoqrafiya və s.) dərc etdirmişdir. 1934 ilin avqustunda əsassız ittihamla yenidən həbs edilmiş və həbs düşərgəsində həlak olmuşdur. 1959 ildə ona bəraət verilmişdir.

MƏMMƏDBƏYLİ Heybətqulu Həbibulla oğlu (1888, Bakı yaxınlığındakı Şağan k. - 16.12.1937, orada) - ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Bakı realni məktəbini bitirdikdən sonra texniki sənaye məktəbində oxumuşdur. Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, "Nəşri-maarif" və "Nicat" cəmiyyətləri tərəfindən Bakıda göstərilən tamaşa və müsəmirələrin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Məmmədbəyli Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamış, "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının (1917 il noyabrın axırlarından "İttihad" partiyası) təsis olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş müsəlman fraksiyasının tərkibinə "İttihad" partiyasının nümayəndəsi kimi daxil olmuşdu. 1918 il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk təsis iclasında Parlamentin üzvü seçilmişdi. Parlamentd "İttihad" fraksiyasının rəhbərlərindən biri idi. Məmmədbəyli həmin dövrdə Bakıda bir sıra mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçılarından olmuşdur. O, Nəsim bəy Yusifbəylinin 2-ci hökumət kabinetində dövlət nəzarəti naziri vəzifəsində çalışmışdır. Aprel işğalından (1920) sonra: müxtəlif idarələrdə fəaliyyət göstərmiş, təqiblərə məruz qalmış, həbs edilmiş, işdən çıxarılmışdır.

PEPİNOV Əhməd bəy Ömər oğlu, Pepinov Əhməd Cövdət (1893, Gürcüstanın Axalkələk mahalının Bolazurk. 1938)-ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Görkəmli Azərbaycan jurnalisti və ictimai xadimi Ömər Faiq Nemanzadənin bacısı oğludur. Tiflis gimnaziyasını bitirmiş, 1913 ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, eyni zamanda, iqtisadiyyat fakültəsində də oxumuşdur. Təhsil illərində "Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı"nın rəhbərlərindən biri olmuş, "Axalkələkli Əhməd Cövdət" imzası ilə "Açıq söz" qəzetinə məqalələr göndərmişdir. Tələbələrin Moskvada keçirdiyi

"Azərbaycan etnoqrafik konsert gecələri"ndə və digər mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir.

1918 ilin əvvəlində ali təhsilini başa vuraraq, Bakıya qayıdan Pepinov Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələrə fəal surətdə qoşulmuş, Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının, sonra isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü və katibi olan Əhməd bəy elə həmin dövrdə Parlamentin sədri vəzifəsini icra edən Həsən bəy Ağayevin qızı Xurşid xanımla (sonralar ilk azərbaycanlı qadın musiqişünas, Üzeyir Hacıbəyli haqqında ilk monoqrafiyanın müəllifi) ailə qurmuşdur.

Ə.Pepinov Parlamentin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, bir sıra mühüm məsələlərin, o cümlədən Antanta dövlətləri ilə, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlərin, "Denikin təhlükəsi"nin müzakirəsində təmsil etdiyi sosialistlər fraksiyası adından çıxış etmiş, bir sıra qanun layihələrinin, o cümlədən parlamentin 1919 il oktyabrın 20-də qəbul etdiyi "Nəşrlər istehsalı haqqında" qanununun hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Pepinov Azərbaycanın

Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə komissiyanın sədr müavini (sədri M.Ə.Rəsulzadə idi) seçilmişdi. Lakin "Hümmət" (məşəvik) partiyasının üzvü kimi, müəyyən siyasi və iqtisadi məsələlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin mövqeyi ilə razı olmamış və onun fəaliyyətini tənqid etmişdir. Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi ikinci, Cümhuriyyətin isə sayca beşinci hökumət kabinəsində (24.12.1919 - 30.3.1920) Pepinov əmək və əkinçilik naziri idi. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində (1919) yaxından iştirak edən Pepinov Parlamentdə bu məsələ ilə bağlı müzakirələrin sürətləndirilməsinə, universitetin açılması üçün pul vəsaitinin ayrılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Bakıda təntənəli "Türk gecələri" konsertlərinin və digər müsamirələrin təşkili də Pepinovun adı ilə bağlıdır. İşğalçı 11-ci Qırmızı ordunun Bakıya gözlənilən yürüşünü ləngitmək məqsədilə 1920 il aprelin əvvəllərində Pepinov Parlamentin digər üzvü Rəhim bəy Vəkilovla danışıqlar aparmaq üçün Qroznı şəhərinə göndərilmişdi.

Aprəl işğalından (1920) sonra Bakıya qayıdan Pepinov Azərbaycanda mədəni-maarif və nəşriyyat işlərinə rəhbərlik etmişdir. 20-ci illərin dövrü mətbuatında onun çox sayda məqalələri dərc olunmuşdur.

Təqiblərlə üzləşən Pepinov 1930 ildə Ulyanovsk şəhərinə köçməyə məcbur olmuşdur. Daha sonra Alma-Ataya (indiki Almatı) köçmüş (1934), Qazaxıstan SSR maarif nazirinin müavini işləmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

PROTASOV İ. (?-?)- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun"una (19 noyabr, 1918) əsasən, Slavyan-Rus Cəmiyyətindən parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Slavyan-Rus cəmiyyəti" fraksiyasını təmsil edirdi. Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinəsində (26.12.1918 - 14.3.1919) maliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdur.

RƏFİYEV (Rəfizadə) Musa bəy Hacı Məmmədhüseyn oğlu

(1888, Gəncə - 1938, Təbriz) - ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin üzvü. İlk təhsilini Gəncənin "Şah Abbas" məscidi nəzdindəki mədrəsədə almış, sonra Gəncə klassik gimnaziyasında oxumuş, 1906 ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsil illərində azərbaycanlı tələbələrin həmyerlilər cəmiyyətində fəal iştirak etmişdir. 1911 ildə universiteti bitirib Gəncəyə qayıtmış, şəhər xəstəxanasında həkim işləmişdir. Nümunəvi xidmətlərinə

görə ona 1913 ildə "Titulyar müşavir", 1914 ildə "Kollej assessoru", 1916 ildə "Saray müşaviri" rütbələri verilmişdir. 1914 ilin sonlarında Xudadat bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev ilə birlikdə Gəncədə ilk səhiyyə cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Yelizavetpol quberniyası üzrə müvəkkili olmuşdur. 1917 ildə Gəncədə yaradılan "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyasının fəal üzvlərindən olmuş, 1917 il oktyabrın 25-də Bakıda "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdir. Musa bəy Rəfiyev Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) Azərbaycan Milli Şurasının (27 may 1918 ildən) üzvü olmuşdur. 1918 il iyunun 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə ikinci müvəqqəti hökumət təşkil edilərkən Musa bəy Rəfiyev portfelsiz nazir təyin olunmuşdur. Gəncədə fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaradılmış,

oktyabrda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçərkən bu nazirlik iki nazirliyə - Səhiyyə Na-zirliyinə və Himayədarlıq Nazirliyinə bölünmüş, Musa bəy Rəfiyev Himayədarlıq Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir. Bu müddətdə o, qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə səy göstərmişdir.

Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"una (1918, 19 noyabr) əsasən, Musa bəy Rəfiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Müsavat və bitərəflər fraksiyası»ndan maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü, həm də hərbi komissiyanın sədri idi. 1919 il dekabrın 24-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabinetində Musa bəy Rəfiyev səhiyyə və himayədarlıq naziri olmuşdur. Musa bəy milli dövlətçiliyi bərpa etmək üçün Gəncə üsyanının (1920) təşkilatçılarından biri olmuş, üsyan qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Bir neçə ildən sonra İrana getmiş, Təbrizdə klinika yaradaraq, ömrünün axırına qədər orada həkimlik etmişdir.

SƏFİKÜRDSKİ Aslan bəy Ağalar bəy oğlu (30.9.1881, Gəncə qəzasının Səfikürd kəndi - 20.9.1937, Bakı) -

görməli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. 1901 ildə Gəncə klassik gimnaziyasını bitirərək, həmin ildə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş, 1902 ildə öz xahişi ilə Peterburq Universitetinə dəyişilmişdir. Tələbə hərəkətində fəal iştirakına görə 1903 ilin martında Pekterburq Universitetindən xaric edilmiş, 1904 il yanvarın 20-də yenidən həmin Universitetə bərpa olunmuşdur. 1907 ildə universiteti bitirən Səfikürdski, 1907-11 illərdə Gəncənin ədliyyə orqanlarında andlı müvəkkil köməkçisi vəzifəsində işləmiş,

eyni zamanda, xeyriyyəçiliklə məşğul olmuşdur; Gəncə "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti"nin rəhbərlərindən biri, həmçinin "Aktyorlar cəmiyyəti"nin sədri idi. 1911-17 illərdə əvvəlcə Şuşa şəhər dumasında iclasçı, sonralar isə andlı müvəkkil olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Səfikürdski Gəncə qəza icraiyyə komitəsinin tərkibinə, həmçinin Gəncə Müsəlman Milli Şurasının üzvü seçilmişdir. Qasım bəy Əmircanovla birlikdə, Rusiya imperiyası qeyri-rus millətlərinin 1917 ildə Kiyevdə keçirilən qurultayında Azərbaycandan nümayəndə kimi iştirak etmiş və çıxışında Azərbaycana milli muxtariyyət verilməsi haqqında təklif irəli sürmüşdür. 1917 il noyabrın 11-də Cənubi Qafqazın siyasi partiya və ictimai təşkilatları nümayəndələrinin Tiflis də keçirilən konfransında iştirak etmişdir. Elə həmin il Səfikürdski eserlər partiyasının tərkibindən çıxaraq, Müsəlman sosialistləri blokuna daxil olmuşdur. Onun başçılıq etdiyi blok Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə 3 yer qazanmışdı.

Rusiya Müəssislər Məclisi buraxıldıqdan sonra yaradılan Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyasının, sonra isə Azərbaycanın Milli Şurasının üzvü idi. Seymin Müsəlman sosialistləri blokunun lideri kimi Səfikürdski Bakıda müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklərin qarşısının dərhal alınmasını tələb etmişdi. Azərbaycan Milli Şurası yaradılanda onun məqsəd və vəzifələrini Cənubi Qafqazın bütün müsəlman bölgələrində xalqa izah etmək üçün göndərilən nümayəndələr içərisində A.Səfikürdski də vardı. 1918 ilin iyununda Gəncədə yaranmış hökumət böhranı (bax "İyun böhranı ") zamanı, A.Səfikürdski Azərbaycan Milli Şurasının və birinci hökumətinin buraxılmasına etiraz əlaməti olaraq, Müsəlman sosialistləri bloku adından partiyasının yeni hökumətin tərkibinə daxil olmayacağını bəyan etmişdi. İstanbul konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. 1918 ilin dekabrında Qazax qəzasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə deputat seçilmişdi. O, Müsəlman

sosialistləri bloku adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlamış, aqrar problemin həllini parlamentin ən vacib məsələsi saymış, torpağın əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmasını tələb etmişdi. O, siyasi məhbuslara əfvi-ümumi verilməsi üzrə xüsusi komissiyanın üzvü idi. Onun təklifi ilə əfvi-ümuminin, kənd yerlərindən olan siyasi məhbuslara da tətbiq edilməsi qəbul olunmuşdu. Səfikürdski Azərbaycanın Cümhuriyyəti 3-cü hökumət kabinəsində poçt-teleqraf və əmək naziri, 4-cü kabinədə isə ədliyyə və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrindəki poçt-teleqraf müəssisələrində əməliyyat və poçt daşınmaları işləri bərpa edilmiş, telefon danışığ məntəqələri istismara buraxılmışdı. Səfikürdski rabitə sahəsində kadr hazırlanması işinə də xüsusi diqqət verirdi. Məhz onun səyi nəticəsində 1919 ildə Bakıda xüsusi poçt-teleqraf məktəbi fəaliyyət göstərməyə başladı. Onun qonşu dövlətlərlə rabitə işlərinin qaydaya salınmasında və inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Nazir olduğu dövrdə üzərində Azərbaycan dövlətinin nişanları olan poçt markaları buraxılmağa başladı. Səfikürdski ədliyyə sisteminin işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində vacib tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun göstərişi ilə nazirliyin nəzdində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq hüquq elmi üzrə mükəmməl kitabxananın təşkilinə, Azərbaycan Məhkəmə palatası nəzdində andlı müvəkkillər şurasının yaradılmasına başlanmışdı. Milli kadrların ədliyyə sistemində daha çox cəlb edilməsi də Səfikürdskinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhkəmə orqanlarına qəbul edilən şəxslərin dövlət dilini bilməsi zəruri idi. "Xalq məhkəməyə deyil, məhkəmə xalqa xidmət etməlidir" deyən Səfikürdski yerli dairə məhkəmələri şəbəkələrinin genişləndirilməsinə çalışırdı. Həmin məhkəmələri yaşayış məntəqələrinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə Səfikürdski Cümhuriyyət ərazisində üç yeni dairə məhkəməsinin (Şəki, Şuşa və Kürdəmirdə) açılmasına nail olmuşdu. Cinayətin profilaktikası, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində mühüm tədbirlər görmüşdü. Səfikürdski 1919 ilin iyunundan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin, 1920 ilin yanvarından Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiyanın üzvü idi. 1920 ildən öz fəaliyyətini əsasən Parlamentdə davam etdirən Səfikürdski fevralın 5-də maliyyə-büdcə komissiyasının üzvü seçilmişdi. Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın suverenliyinin "de-fakto" tanınması münasibətilə sosialist fraksiyası və bütün Azərbaycan zəhmətkeşləri adından parlamenti təbrik etmişdir. Azərbaycanı xarici ölkələrdə təmsil etmək üçün səfirliklərin ilk növbədə Şərqi ölkələrində, xüsusilə Yaponiyada, Çində, Əfqanıstan və Türkiyədə açılmasını təklif etmişdi. O, həmçinin ilk növbədə Rusiyada səfirliyin açılması fikrini irəli sürmüş və fikrini oradakı azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəyə ehtiyacı olması ilə əsaslandırmışdı. 1920 il aprelin 27-də Parlament müşavirəsi tərəfindən seçilmiş fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə heyətinin üzvü kimi bolşeviklərlə hakimiyyət haqqında danışıqlar aparmışdır. Danışıqlarda Səfikürdski təslimçi mövqe tutmuşdu. Həmin gün parlamentdəki çıxışında bildirmişdi ki, "Biz Azərbaycan kommunistlərinin təklifini rədd etməyib qəbul etməli, hakimiyyəti və bununla birlikdə millətin ixtiyarını onlara verməliyik...Hərgah onlar istiqlaliyyəti müdafiə edə bilməzlərsə, onda camaat özü müdafiə edər və öz istədiyinə nail olar". Aprel işğalından (1920) sonra A.Səfikürdski Azərbaycan SSR xalq ədliyyə komissarının müavini işləmişdir. Lakin 1922 ildə həbs edilmiş, "eser partiyasının Zaqafqaziya təşkilatının işi" adlı ittihamla 3 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Həbsdən azad edildikdən sonra Səfikürdski "Azərneft" sistemində hüquq məsləhətçisi işləsə də, daim təqiblərə məruz qalmışdır.

SULTANOV Xosrov Paşa bəy oğlu (10.5.1879, Zəngəzur mahalının Kürdhacı k. - 1947, Türkiyə) -

Azərbaycan Xalq ümhuriyyətinin görkəmli dövlət və siyasi xadimi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı. Gəncə gimnaziyasında oxumuş, Novərossiysk Universitetinin tibb fakül təsini bitirmişdir (1903). Zəngəzur və Qarabağda topladığı zəngin bitkil lərdən hazırladığı dərmanlarla kəndi lərə gedərək, xəstələri təmənnəsiz müalicə etmişdir. Vətən tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini sevən ziyalılardan olan Xosrov bəy Şuşadakı evlərindən birini Şərq kitabxanası adlandırmış, quberniya işçilərinə Şərq xalqlarının tarix və mədəniyyətindən mühazirələr oxumuşdur. Xosrov bəy Sultanov 1917 ildə "Müsavat" partiyasına daxil olmuş, Rusiya Müəssislər Məclisinə deputat seçilmişdir. Zaqafqaziya seyminin üzvi idi. 1918 ildə "İttihad" partiyasına keçmişdir. 1918 il mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsini imzalayan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən təsdiq olunan 1-ci hökumət kabinetində hərbi nazir təyin edilmiş, Azərbaycan Milli Şurasının və Hökumətinin yaranmasını, onların məqsəd və vəzifələrini izah etmək, regionda qayda-qanun və əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Nəsim bəy Yusifbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə birlikdə ilk nümayəndə heyətinin tərkibində Gəncəyə göndərilmişdir. Xosrov bəy 1918 il iyunun 17-də Gəncədə təşkil olunan 2-ci hökumət kabinetində əkinçilik naziri idi. Xosrov bəy 1918-20 illərdə Qarabağın və Zəngəzurun daşnak-erməni quldur dəstələrindən təmizlənməsində qar-daşı Sultan bəylə birlikdə müstəsna xidmət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Ermənistanın daşnak hökumətinin 1918 ilin yayından başlayaraq Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi soyqırımını siyasətinin, Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında törətdiyi kütləvi soyqırımlarının, vəhşiliklərin, qarətlərin qarşısını almaq məqsədilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq Müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı və Xosrov bəy Sultanovu 1919 il fevralın 12-də həmin qubernatorluğun general-qubernatoru təyin etdi. Azərbaycan hökumətinin öz tarixi torpaqlarında general-qubernatorluq yaratması və Xosrov Paşa bəy Sultanovun bu vəzifəyə təyin etməsi haqqında qərarını daşnaklar çox böyük narahatlıqla qarşıladılar. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Rusiya hökumətinə, digər aparıcı dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara çoxsaylı müraciətlərində, Azərbaycan hökumətinə etiraz notalarında, belə bir iddia irəli sürülürdü ki, guya bu bölgənin böyük bir hissəsi Ermənistan ərazisidir, Xosrov Paşa bəy isə guya ermənilərin düşmənidir. Xosrov Paşa bəy Sultanov Şuşaya gələn kimi Qarabağda daşnak Andronik başda olmaqla erməni quldur dəstələri ilə amansız mübarizəyə başladı, təhlükəli yerlərdə milli ordunun əsgərlərindən ibarət mühafizə dəstəsi yaratdı, Erməni Milli Şurası üzvlərinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail oldu. Buna cavab olaraq erməni yaraqları Şuşada silahlı toqquşma törətsə də, ertəsi gün - iyunun 6-da sülh əldə edilmiş, şəhərin dinc erməni əhalisi Xosrov bəy Sultanova üzrxahlıq məktubu yazaraq, erməni separatçıların fitnəkarlığına görə onun şəxsində Şuşanın müsəlman camaatından üzr istəmişdi. 1919 ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Qarabağda, Zəngəzurdə və ermənilərin ərazi iddiası irəli sürdüyü digər yerlərdə Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpa edilməsində Xosrov bəy Sultanov böyük xidmət göstərdi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti burada yaşayan ermənilərə mədəni muxtariyyət verdi. Xosrov bəy Sultanov Aprel işğalından (1920) sonra mühacirətdə yaşamış, "İttihad" partiyasının liderlərindən biri kimi partiyanın xarici ölkələr bürosunu formalaşdırmağa və ittihadçıları bir təşkilat ətrafında cəmləşdirməyə çalışmışdır. O, 1926 ildə Parisdən İrana gedərək, burada İttihadın Tehran və Təbriz komitələrini yaratmışdı. Xosrov Paşa bəy Türkiyədə olarkən 1941-45 illər sovet-alman müharibəsində əsir alınmış Azərbaycanlıların həbs düşərgələrindən azad olunmasına yaxından kömək göstərmiş, Fransada Azərbaycan xəstəxanası açmışdır.

ŞAHSUVAROV Nurməmməd bəy Ədilxan oğlu (1883, Laçın rayonunun Minkənd k. - 11.8.1958, Bakı) -

Azərbaycan istiqlal hərəkatı iştirakçılarında və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət xadimlərindən biri, maarifçi. Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş (1903), bir müddət Gəncədə rus dili müəllimi işləmişdir. Sonralar Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunu (1912), ekstern yolu ilə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini (1915) bitirmişdir. Şahsuvarov Rusiyada Fevral inqilabı (1917) dövründə siyasi hadisələrdə yaxından iştirak etmiş, 1918 ilin yayında Şimali Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Dağlı Respublikasının xalq maarif naziri təyin olunmuşdur.

1919 ilin iyununda Bakıya gələn Şahsuvarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin 1-ci hökumət kabinetində (Cümhuriyyətin 4-cü hökumət kabinetisi) maarif nazirinin müavini vəzifəsində işləmiş, Azərbaycanın şəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyalarını açılması, təhsil və mədəniyyət sahəsində bir sıra mütərəqqi təd-birlərin həyata keçirilməsində, Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. "İttihad" partiyasının üzvü idi. Şahsuvarov 1920 il martın 5-də N.Yusifbəylinin 2-ci hökumət kabinetində (Cümhuriyyətin 5-ci hökumət kabinetisi) maarif və dini etiqad naziri təyin olunmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra Şahsuvarov Azərbaycan SSR xalq maarif komissarının müavini olmuş, Bakıda orta və ali təhsil ocaqlarında rus dilindən dərs demişdir. 1940 ildə saxta ittihamlar əsasında həbs edilərək, Krasnodar diyarına sürgün edilmişdi. 1943 ildə sürgündən qayıdaraq, Azərbaycan Tibb İnstitutunda rus dili kafedrasının müdiri işləmişdir.

ŞAHTAXTİNSKİ Həmid ağa Xəlil oğlu (12.3.1880, Naxçıvan qəzasının Şahtaxtı kəndi - 3.2.1944, Arxangelsk vilayəti) -

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən biri, parlamentin üzvü; görkəmli maarifçi. Naxçıvanda mollaxanada, üçüncü dərəcəli şəhər məktəbindədir. İrəvan müəllimlər seminariyasını (1899) bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə həmin seminariyada Azərbaycan və rus dilləri müəllimi kimi başlamışdır. İrəvanda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Odessada Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş (1912), tələbəlik illərində buradakı "Azərbaycanlı həmyerlilər təşkilatının" aşçılarından olmuşdur.

1912 ildə Gəncəyə gələrək, şəhərin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir. 1914 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının xalq məktəbləri inspektoru təyin edilmişdir. İki ilə yaxın Yelizavetpol dairə məhkəməsində andçı-müvəkkilin köməkçisi vəzifəsində işləmiş, sonra Bakıya köçərək, dairə məhkəməsində eyni vəzifədə çalışmışdır.

Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1917 ildən "İttihad" partiyasının üzvü idi. 1917 il avqustun 29-dan Cənubi Qafqaz Təhsil İdarəsi üzrə komissar idi. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2, 3 və 4-cü hökumət kabinetlərində maarif nazirinin müavini, 5-ci hökumət kabinetində maarif və dini etiqad naziri (1920 il martın 5-də istefa vermişdir), Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. Şahtaxtinski Azərbaycanın şəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyalarının açılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində xidməti olmuş, orada müəllim, prorektor (1919-25), həmçinin Bakı xalq maarifi şöbəsi nəzdindəki ikiillik müəllimlər institutunda və Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda (1930-40) işləmişdir (1929 ildən professor). Tiflisdəki Zaqafqaziya Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1928). Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslərin, Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın tərtibi üzrə komissiyalarının sədri olmuş, yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında iştirak etmişdir.

Şahxatinski repressiyaya məruz qalmış, 1941 ildə həbs və sürgün edilmiş, sürgündə həlak olmuşdur.

ŞEYXÜLİSLAMOV Əkbər Ağa İbrahim oğlu (1891, İrəvan ş. - 2.3.1961, Paris, şəhərin yaxınlığındakı müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur) - ictimai-siyasi və dövlət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, 1912 ildə Peterburq Yol Mühendisliyi İnstitutuna daxil olmuşdur. Ali məktəbdə bütün tədris kursunu başa çatdırmasına baxmayaraq, Fevral inqilabından (1917) sonra yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar, diplomunu almadan vətənə dönməli olmuşdur. 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmişdir. Seymin Müsəlman fraksiyasında təmsil olunan "Hümmət" (menşevik) partiyasına daxil idi. Şeyxülislamov Zaqafqaziya seyminin Türkiyə

hökuməti ilə sülh danışıqları aparmaq üçün 1918 il martın 1-də yaratdığı nümayəndə heyətinin tərkibində olmuş, həmçinin Zaqafqaziya hökumətində daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir. Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan sonra (1918, 26 may) Azərbaycan Milli Şurasının üzvü kimi İstiqlal bəyənəməsinin qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci hökumət kabinetində torpaq və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdur. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialist fraksiyasının üzvü olmuşdur.

1918 il dekabrın 12-də siyasi partiyalarının Bakıda keçirilmiş demokratik müşavirəsində "Hümmət" (menşevik) partiyası adından çıxış edərək, sosialistlərin hökumətin tərkibinə daxil olmasını tələb etmişdir. Paris Sülh Konfransına (1919-20) göndərilən Azərbaycanın nümayəndə heyətinin üzvü idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra mühacirətdə yaşamış, Azərbaycan Siyasi mühacirətinin fəal nümayəndələrindən olmuşdur. 20 əsrin 20-ci illərində Parisdə Azərbaycandan II İnternasionalın üzvü olmuşdur. Parisdə rusca nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında (№ 2) dərc olunmuş "Azərbaycan necə quruldu" məqaləsində 1918 il 26-28 may hadisələrindən ətraflı bəhs edilir. Həmin məqalə Ankarada nəşr olunan "Mücahid" (1962, №49-50) jurnalında yenidən çap olunmuşdur.

TOPÇUBAŞOV (Topçubaşı) Əlimərdan bəy Ələkbər bəy oğlu (4.5.1863, Tiflis - 5.11.1934, Paris, Sen-Deni) - Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri (1918, 7 dekabr -1920, 28 aprel). Rusiyanın müsəlman-türk xalqlarının milli azadlıq hərəkatının liderlərindən biri. Birinci Tiflis gimnaziyasını (1884) və Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini (1888) fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra bir neçə il Rusiyada işləmiş, 1894 ildə Bakıya gələrək, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışmış, sonralar müstəqil vəkil kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Hüquq elmlərinə dərin bələd olan, Azərbaycan və rus dillərindən əlavə fars, fransız, ingilis və gürcü dillərini də mükəmməl bilən Topçubaşov tezliklə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin diqqətini cəlb etmiş və 1897 ildə "Kaspi" qəzetinin redaktorluğu ona tapşırılmışdı. Bakının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən Topçubaşov Bakı Şəhər Dumasının üzvü seçilmiş, bir müddət onun sədri olmuşdur. Birinci rus inqilabı (1905-07) Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqlarının milli

şüununun oyanmasında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsinin təşkilində Ə.Topçubaşovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İnqilabın gedişində Azərbaycanda da genişlənən petisiya kampaniyasında Ə.Topçubaşovun əməyi son dərəcə böyükdür. Bütün petisiyalar - xahişnamələr, müraciətlər və i.a. bilavasitə onun iştirakı ilə tərtib və təqdim edilirdi. 1905 ilin aprelində Cənubi Qafqaz müsəlmanları adından Rusiya Nazirlər Kabinetinə təqdim edilən petisiyalar da Ə.Topçubaşov tərəfindən tərtib olunmuşdu. Ə.Topçubaşov Ümumrusiya müsəlmanlarının 1905 il avqustun 15-də Nijni Novqorodda keçirilən birinci qurultayına sədrlik etmiş, qurultay (bax Ümumrusiya müsəlmanları qurultayları) onun çıxışı ilə açılmışdı. Çıxışda deyilirdi: "Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Qərbdən Şərqə qədər bizim atalarımızın miilkii idi. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovalıqlarında, atalarımızın müllkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkanımız qalmamışdır". Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının sonrakı qurultaylarının da keçirilməsində müstəsna rol oynamışdı. Rusiya müsəlmanlarının 1906 il yanvarın 13-23-də Peterburqda keçirilən 2-ci qurultayı Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış "Ümumrusiya Müsəlmanları ittifaqı" partiyasının nizamnamə və proqram layihələrini bəyəndi, təkmilləşdirilmək şərti ilə, qəbul üçün növbəti qurultaya təqdim olunmasını tövsiyyə etdi. 1906 il avqustun 15-21-də Nijni Novqorodda keçirilən 3-cü qurultayda "Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqı «nın proqramı qəbul olunmuş, Ə.Topçubaşov partiyanın sədri seçilmişdi. Bununla bağlı qurultayda çıxış edən Ə.Topçubaşov demişdi: "Ey möminlər, ey qardaşlar. Mən bu gün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dillə tərif edə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt unutmayacağam. Bu günün indən belə Ümumrusiya müsəlmanları üçün milli bayram günü olacağı şübhəsizdir". Bakı quberniyasından 1-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən (1906) Ə.Topçubaşovun təşəbbüsü ilə Dumada müsəlman fraksiyası yaradılmışdı. Topçubaşov həm fraksiyanın sədri, həm də 7 nəfərlik büro üzvündən biri idi. Dumadakı fəalliyəti dövründə çarizmin ucqarlarda yeritdiyi milli ayrı-seçkilik siyasətini kəskin tənqid etmişdi. Aqrar komissiyanın məruzəsinin müzakirəsində iştirak edən Ə.Topçubaşov komissiyanın məlumatının geniş şəkildə nəşr olunmasını zəruri sayır və bir "ucqarlı", "qafqazlı" kimi təklif edirdi ki, məlumat təkcə dövlət dilində deyil, həm də, imkan daxilində, "yerli dillərə" də tərcümə olunub dərc edilsin. O deyirdi: "Bütün Rusiya təbəələrinin hüquq bərabərliyi, vicdan azadlığı, söz azadlığı, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, kəndlilərə torpaq verilməsi kimi məsələlərin işlənilməsi, bu qəbildən olan ümumi dövlət məsələlərində milli xarakterli heç bir məsələyə yol verilə bilməz. Rusiyanın bütün xalqlarının mənafeləri buna yol vermir, dövrün bütün şəraiti bunun əleyhinədir". Dumanın müsəlman fraksiyasının, o cümlədən Azərbaycan deputatlarının siyasi amalı Ə.Topçubaşovun "Müsəlman parlament fraksiyası" məqaləsində dəqiq ifadə olunmuşdu: "Müsəlman proqramı ciddi surətdə konstitusiyaya əsasları üzərində dayanaraq, torpaqların milliləşdirilməsi, din məsələlərində tam muxtariyyət, bütün imperiya ərazisində özünü idarə edən kiçik vahidlərin və vilayət məclislərinin təsis edilməsi ilə yerlərdə geniş muxtar idarəçilik prinsipini irəli sürür".

Ə.Topçubaşov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların Vıborq müraciətnaməsini imzaladığına görə üç ay həbs cəzasına məhkum olunmuş, Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edilmiş, "Kaspi" qəzetinə rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmış, Bakı şəhər Duması üzvlüyündən çıxarılmışdı. Buna baxmayaraq, Ə.Topçubaşov 2-ci Dövlət Duması Müsəlman fraksiyasının əməli işlərində xüsusi fəallıq göstərirdi. O, dəfələrlə Peterburqa getmiş, bəzən isə müsəlman parlament fraksiyası və Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı Mərkəzi Komitəsi üzvlərinin Dumada müzakirəyə çıxarılan qanun layihələri, həmçinin sorğular üzrə fraksiyanın ümumi mövqeyini işləyib hazırlayan iclaslarına sədrlik etmişdi. Dövlət Dumasının müsəlman deputatları və "İttifaqi-müslimin" partiyasının üzvləri Topçubaşovun fəaliyyətini davam etdirməsi üçün Moskvada "Daimi təmsilçilik" bürosu açmışdılar. Moskvada Əlimərdan bəyin rəhbərliyi ilə tez-tez toplantılar keçirilmiş müxtəlif məsələlər, o cümlədən "Torpaq islahatı" məsələsi müzakirə olunmuş, onun hüquq elmləri sahəsində bilik və təcrübə-sindən geniş istifadə edilmişdir. Rusiya müsəlmanlarının digər görkəmli şəxsiyyəti, Baxçasarayda (Krım) çıxan "Tərcüman" qəzetinin

naşiri və redaktoru İsmayıl bəy Qas-pralı 1908 il aprelin 11-də Topçubaşova yazdığı məktubda onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: "Əzizim Mərdan! Hər şeydən evvəl, sən Peterburqda qalmısan... kütəbçilər və yaramazlar istisna olmaqla, sağlam düşüncəli bütün insanlar sənə Peterburqda olmağının əhəmiyyətini anlar. Ona görə də sən orada qalmalı və yaşamalısan. Sonra hər hansı hadisə baş versə belə, sənə, sənənin biliyini, təcrübəni və ürəyini xalqdan heç kim məhrum edə bilməz və bunu sən bilməliyənsə ki, sən xalqa daha çox lazımsan".

Lakin 1905-07 illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra irticanın yenidən baş qaldırması nəticəsində Ə.Topçubaşov 1910 ildə Moskvanı tərk edərək, Bakıya dönməli olmuşdur. Topçubaşov 1914 ildə Bakıda 45 nəfərdən ibarət "Məş-vərət məclisi" təşkil etmiş, müsəlmanların "Tələblər pake-ti"ni hazırlayaraq, çar hakimiyyəti orqanlarına göndərmişdir. O, 1916 ildə Tiflisdə toplanan Qafqaz millətləri yığıncağında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Rusiya Dövlət Şurasının müşairəsində (1917, 12-15 avqust, Moskva) Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının 8 demokratik təşkilatı adından geniş nitq söyləmiş, Rusiyada "dövlət quruluşunun əsasına müsəlman xalqlarının öz müqəddəratlarını təyini şüansı qoyulduğunu" da bəyan etmişdir. Topçubaşov 1917 ilin sonuna kimi Müsəlman Milli Komitəsinə sədrlik etmiş, həmin il Rusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra, Topçubaşov yeni yaranmış müstəqil milli dövlətin dünyada tanıtılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Fətəli xan Xoyskinin 1918 il iyunun 17-də Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsi tərkibində əvvəlcə portfelsiz nazir, avqustun 20-dən xarici işlər naziri olmuş, avqustun 23-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula göndərilmişdi. İstanbulda qızğın diplomatik fəaliyyət göstərən Topçubaşov 1918 il oktyabrın 2-dən 1919 il yanvarın 16-dək burada 36 rəsmi görüş keçirmiş, danışıqlar aparmış, 1919 il yanvarın 10-da Sultan Mehmetlə görüşmüşdür. Əlimərdan bəy Sultana "... azərbaycanlıların bədxahlan həmişə olub və yenə də var. Amma sizi əmin etməyə cürət edirəm ki, Azərbaycan türkləri heç vaxt bu düşmənlərdən qorxmamışlar. Çünki bildirdilər ki, onların Türkiyə kimi "böyük dostu var" -dedikdə, Sultan "Dostu yox, qardaşı!" deyərək onun sözlərinə düzəliş vermişdi. İstanbulda olarkən Əlimərdan bəy İngiltərənin, ABŞ-ın, İtaliyanın, Hollandiyanın, İsveçin, İranın, Ukraynanın buradakı səlahiyyətli nümayəndələri - İranın xarici işlər naziri M.Əliqulu xanla, Rusiyanın keçmiş xarici işlər nazirləri P.Milyukov və S.Sazonovla, Ermənistanın Paris Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan və başqaları ilə görüşüb söhbət aparmışdır. Topçubaşovun İstanbulda yaratdığı Azərbaycan mətbuat bürosu ölkə haqqında məlumat toplamaq, yaymaq və Azərbaycanı xaricdə tanımaq işində mühüm xidmət göstərmişdir. Topçubaşov Qafqaz millətlərinin vahid bir federasiyada birləşməsini istəyirdi. O hesab edirdi ki, bununla xalqlar aralarındakı münasibətləri daha yaxşı qura və kənar müdaxilələrin qarşısını birlikdə daha uğurla ala bilərlər. İstanbuldan hökumətin sədri F.x.Xoyskiyə yazdığı 1918 il 16 dekabr tarixli məktubda Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinin Paris Sülh Konfransında vahid nümayəndə heyəti ilə çıxış etməsi təklif olunurdu. Topçubaşov məktubda bu məsələ ilə əlaqədar konfrans iştirakçısı olan ölkələrə xüsusi memorandumla müraciət etdiyini də bildirirdi. Bununla belə, Topçubaşov ermənilərin bu işə razı olacaqlarına şübhə ilə yanaşırdı, "...çünki ermənilərin iştahası çox böyükdür və həm də bu iştahalarını özgələrinin, ilk növbədə isə, bizim hesabımıza doydurmaq istəyirlər. Az qala, bütün paytaxtlarda bizim mənafeyimizin zərərinə təbliğat aparır, bizi dövlət həyatı qurmağa qabil olmayan və başqa millətlərlə bəzəməz millət kimi qələmə verirlər". Topçubaşovun İstanbulda fəaliyyət göstərdiyi dövr Os-manlı dövlətinin hərbi və sosial-iqtisadi vəziyyətinin ən böhranlı zamanlarına təsadüf edir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Almaniya-Osmanlı ittifaqı məğlub olduqdan sonra Türkiyə Mudros barışı (1918) ilə razılaşmaq məcburiyyətində qaldı. Ə.Topçubaşov noyabrın 3-də İstanbulda Mudros barışığını imzalamış dənizçilik naziri, Batum və Trabzon konfranslarında Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəylə, noyabrın 4-də xarici işlər nazirinin müavini Rəşid Hikmət bəylə, noyabrın 5-də isə xarici işlər naziri Naib bəylə görüşərək, onun Azərbaycana aid 11 və 15-ci maddələri ilə əlaqədar öz etirazını bildirmişdi. Onlar ca-vablarında müğlub tərəf kimi, Türkiyənin bu barışıq im-zalamaq məcburiyyəti qarşısında qaldığını, Azərbaycanın isə müstəqil dövlət kimi öz hüquqlarını qorumağa haqlı

olduğunu bildirmişdilər. 1918 il dekabrın 7-də öz işinə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti elə ilk iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə bu zaman İstanbulda olan Topçubaşovu, qiyabi olaraq, Parlamentin sədri seçmişdir. Dekabrın 28-də Azərbaycan Hökumətinin və Parlamentin ağsaqqallar şurasının birgə iclasında Ə.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına (1919-20) göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin sədri təyin olundu və İstanbuldan birbaşa Parisə yola düşdü.

Böyük çətinliklərdən sonra, nəhayət, 1919 il mayın birinci ionicünüündə Parisə gəlib çatan nümayəndə heyətinin apardığı intensiv diplomatik görüşlər, danışıqlar getdikcə öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. ABŞ Prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçıları səviyyəsində Azərbaycan məsələsinin gündəliyə salınaraq, müzakirə olunduğu yığıncaqda bilavasitə Prezident Vilsonun Ə.Topçubaşovu Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olaraq tanınması və Azərbaycanın Paris Sülh Konfransına qatılması təklifi qəbul edilmişdi. 1919 il mayın 28-də. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilson başda Topçubaşov olmaqla, Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. Görüşdə Topçubaşov ABŞ nümayəndə heyətinin konfransda Azərbaycanı dəstəkləməsini V.Vilsondan xahiş etmiş və ona müraciətində demişdi: "Qüdrətli Amerikanın nümayəndəsi kimi Sizə müraciətlə xahiş edirik ki, cənab prezident, bizim ölkəmiz, xalqımız, eləcə də özümüz haqqında məlumatları bizdən eşidəsiniz. Çünki biz Avropa və Amerika mətbuatında tez-tez Azərbaycan haqqında səhv, saxtalaşdırılmış və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verilməsinin şahidi oluruq. Düzdür, bizi hələ yaxşı tanıyırlar, biz, indi birinci dəfədir ki, Avropadayıq, lakin Sizi əmin edirik ki, konfrans bizi dinləyəcək və biz Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağıq. Biz, əminik ki, bütün xalqlar kimi, Sizin böyük prinsipləriniz əsasında yardım alacağıq". Çıxışının sonunda Ə.Topçubaşov qətiyyətlə demişdi: "Biz bildiririk ki, nə Kolçakı, nə Denikini, nə də köhnə Rusiya imperiyasının hüdudlarında hakimiyyəti bərpa etmək niyyətində olan qeyri birisini tanımayacağıq. Biz Azərbaycan üçün yalnız öz Parlamentimizi və öz Hökumətimizi tanıyıyıq və tanıyacağıq". Ə.Topçubaşov Qafqaz xalqlarının – azərbaycanlıların, ermənilərin, gürcülərin və dağlıların konfederasiyasının mümkünliyünü prezident Vilsona bildirmiş və Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələrinin memorandumunu Amerika prezidentinə təqdim etmişdi (bax Memorandum). Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin, xüsusilə onun başçısı Ə.Topçubaşovun gərgin fəaliyyəti tezliklə öz nəticələrini verdi. Nümayəndə heyəti müxtəlif partiya və fraksiyaların üzvlərindən ibarət olmasına baxmayaraq, Sülh Konfransında vahid mövqedən - gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış edirdi. Ə.Topçubaşov bu barədə Bakıya - Cümhuriyyət hökumətinin sədrinə ünvanladığı 1919 il 6-10 noyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Nümayəndə heyəti ayrı-ayrı partiyalara mənsub şəxslərdən təşkil olunsada, özünün indiyə qədərki fəaliyyətində bütünlüklə partiya maraqlarına deyil, Azərbaycanın mənafehlərini əsas tutan ümumi mülahizələrə əsaslandığını bildirməyi özümə borc sayıram. Məncə, bu, nümayəndə heyətimiz üçün müsbət haldır və onun üzvlərinə şərəf gətirir". Parisdə olmağına baxmayaraq, o, 1919 ilin dekabrında yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri seçilmişdi. 1919 ilin axırlarına yaxın Rusiyada bolşeviklərin mövqeyinin getdikcə möhkəmlənməsi, habelə müttəfiq ölkələrin son ümidi olan Denikin, Yudenin və Kolçakın məğlubiyyəti, qalib dövlətlərin Rusiyanın bütövlüyünü bərpa etmək arzusunu puça çıxardı. Nəticədə, onların keçmiş çar Rusiyasına daxil olan və rus inqilabından sonra öz müstəqilliklərini elan etmiş ölkələrə münasibətləri dəyişdi. 1920 il yanvarın 11 -də Paris Sülh Konfransının Ali Şurası Qafqaz məsələsini çox gərgin şəraitdə müzakirə etdi və B.Britaniyanın xarici işlər naziri Corc Kerzonun təklifi ilə Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini de-fakto tanıdığını açıqladı. Hazırlanan sənəd yanvarın 12-də Ali Şura üzvləri tərəfindən imzalandı, yanvarın 15-də isə Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov və Məhəmməd Məhərrəmov Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundular və qərar rəsmən onlara təqdim edildi. Bu, xalqımızın və xüsusilə Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə çox gərgin fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin böyük qələbəsi idi. Aprel işğalından (1920) sonra Parisdə qalıb, mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Topçubaşov siyasi fəaliyyətini dayandırmamış, sovet nümayəndə

heyətinin etirazlarına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ona verdiyi mandatla 1920 ilin noyabrında Millətlər Cəmiyyətinin Cenevrə toplantısında, 1920 ildə London və Genüya, 1923 ildə isə Lozanna konfranslarında iştirak etmiş, Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunduğu və bolşeviklərin Azərbaycanda törətdikləri cinayətlər haqqında geniş məlumat vermişdir. Topçubaşov siyasi fəaliyyətini digər Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyə ça-lışmışdır. Bu məqsədlə onlar 1921 il mayın 8-də Parisdə bir araya gələrək, Qafqaz Konfederasiyası yaradılması məsələsini müzakirə etmiş, iyunun 10-da isə üç Qafqaz respublikasının səlahiyyətli nümayəndələri Topçubaşovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda siyasi və iqtisadi ittifaq yaratmaq haqqında razılığa gəlmişdilər. Həmin iclasda Topçubaşov Azərbaycan nümayəndələrinin Qafqaz Konfederasiyasının qəti tərəfdarı olduqlarını vurğulamışdı. Topçubaşov 1934 ildə, ölümündən bir qədər əvvəl, Azərbaycan Milli Mərkəzinin divan üzvü kimi, M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Gürcüstan və Şimali Qafqaz xalqları təmsilçilərinin iştirakı ilə Brüsseldə "Qafqaz Konfederasiyası bəyannaməsi"ni imzalamışdı. Həyatını təkcə öz xalqının deyil, həm də bütün Rusiyanın türk-müsəlmanlarının istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Topçubaşov xaricdəki digər siyasi mühacirlərlə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması yolunda fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir.

VƏKİLOV Mustafa bəy Nadir ağa oğlu (sentyabr 1896, Qazax qəzası, Salahlı kəndi - 1.11.1965, Ankara)

-ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Bakı gimnaziyasını (1912) və Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini (1917) bitirmişdir. 1917 ildə Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayında, Moskvada Rusiya müsəlmanları qurultayında, Kiyevdə qeyri-rus millətlərin qurultayında fəal iştirak etmişdir. Əlimərdan bəy Topçubaşovun təqdimatına əsasən, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi M.Vekilovu Bakı quberniyası komissarının müavini təyin etmişdi. "Müsavat" partiyasının 1-ci qurultayında (1917, oktyabr) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş, həmin il noyabrın 15-də Zaqafqaziya

Komissarlığında daxili işlər naziri A.İ.Çxenkelinin məsləhətçisi təyin olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Daxili İşlər Nazirliyində işləmişdir. "Azərbaycan" qəzeti redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. 1918 ilin iyununda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbul konfransına gedən nümayəndə heyətində ekspert idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbulda fəvqəladə səfiri və səlahiyyətli naziri Əlimərdan bəy Topçubaşovun katibi olmuşdur. Azərbaycandakı vəziyyətdən xəbər tutmaq, həm də hökuməti mövcud beynəlxalq durumla tanış etmək üçün Mustafa bəy Vəkilov İstanbuldan Azərbaycana göndərilmişdi. 1918 ilin dekabrında "Müsavat" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilmiş, maliyyə-büdcə, redaksiya komissiyalarının, həmçinin Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi Komissiyanın üzvü olmuş, bu sahədə qanun və qərarlar hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1919 ilin dekabrında "Müsavat" partiyasının 2-ci qurultayında yenidən Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş, həmin ilin dekabrında daxili işlər nazirinin müavini, 1920 ilin fevralında isə daxili işlər naziri təyin edilmiş, Qarabağda erməni daşnakları ilə döyüşlərin qaynar yerlərində iştirak etmişdir.

Aprəl işğalından (1920) sonra Tiflisə, 1921 ildə Rusiya Gürcüstanı işğal edəndən sonra isə Türkiyəyə getmiş, "Müsavat"ın xarici bürosunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmiş, Azərbaycan Milli Mərkəzində (təşkilatın Mərkəzi Komitəsinin üzvü idi), "Prometey" təşkilatında çalışmışdır. 1929-41 illərdə Polşada, sonralar isə Fransada və İsveçrədə yaşamışdır. Bir çox Avropa dillərini bilən M.Vəkilov Türkiyədə nəşr olunan "Yeni Qafqasya", "Azəri türk",

"Odlu yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnallarında Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatına dair məqalələr, Parisdə çıxan "Prometey" (fransızca), "Kavkaz" (rusca) və "Qurtuluş" (Ber-lin) jurnallarında siyasi mövzularda yazılar dərc etdirmişdir. Varşavada yaşadığı dövrdə "Prometey" adlı siyasi klubun ikinci rəisi olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsinin (1939-45) sonundan Türkiyədə yaşamış, Ankarada İllər Bankasında (Vilayətlər bankı) hüquq məsləhətçisi işləmiş və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

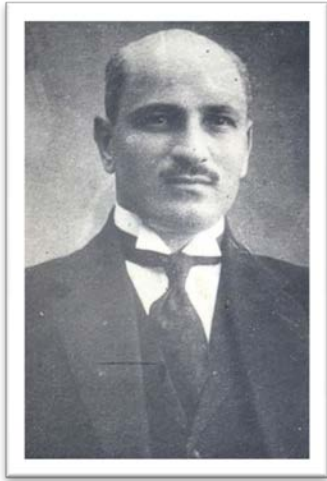
YUSİFBƏYLİ (Yusifbəyov, Usubbəyov) Nəsim bəy Yusif oğlu (1881, Gəncə - 31.5.1920) - Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət başçılarından biri. Ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Gəncə klassik gimnaziyasını bitirmiş, 1902 ildə Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbələrin inqilabi mübaizəsindən qorxuya düşən çar hökuməti universiteti müvəqqəti olaraq ağıladığından (1907) sonra, Nəsim bəy Bağçasaray şəhərinə (Kırım) getmiş, burada İsmayıl bəy Qaspralının nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetində əməkdaşlıq etmişdir. Qaspralının qızı Şəfiqə Soltan xanım ilə evlənərək, bir müddət orada yaşamışdır. Kırım tatarlarının ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirak etmiş,

Ə.Haqverdiyevin teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaya qoyulmuş "Dağılan tifaq" dramında Nəcəf bəy rolunu oynamışdır. Ehtiyac üzündən təhsilini başa çatdırma bilməyən Nəsim bəy çar xəfiyələrinin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün 1908 ildə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. 1909 ildə Gəncəyə qayıdaraq, şəhər bələdiyyəsində çalışan və tez-tez Bakıya gələn Yusifbəyli burada "Açıq söz" qəzeti redaksiyasında onun redaktoru Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə tanış olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) dərhal sonra Yusifbəyli Gəncədə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını yaratmış (1917, mart), 1917 ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz və həmin ilin mayında Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanları qurultaylarında iştirak etmişdir. 1917 ilin iyununda Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavət" partiyası ilə birləşmiş, yeni partiya "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi Müsavat" adlanmışdır. Yusifbəyli bu partiyamın oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən və Azərbaycanın siyasi həyatında böyük hadisəyə çevrilən 1-ci qurultayının hazırlanmasında və keçirilməsində fəal iştirak etmiş, partiya proqramının müəlliflərindən biri olmuş, onun mərkəzi komitəsinin üzvü seçilmiş, Gəncə şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Rusiya Müəssislər məclisinə nümayəndə seçilən, lakin Oktyabr çevrilişi (1917) baş verdiyi üçün Petroqrada gedə bilməyən Yusifbəyli Zaqafqaziya seyminin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, 1918 il aprelin 22-də elan olunan Zaqaf-qaziya Demokratik Federativ Respublikası hökumətində maarif naziri vəzifəsini tutmuş, milli siyasətin ən çətin və ən məsul vəzifələrini icra etmişdir. "Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir". (M.Ə.Rəsulzadə) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci hökumət kabinetində Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri vəzifəsini, Xoyskinin 2-ci və 3-cü hökumət kabinetlərində də xalq maarifi və dini etiqad naziri vəzifələrini tutmuşdur. Xalq maarifi nazirliyinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün iş təhsil sistemini milli zəmin üzərində tamamilə yenidən qurmaq və Azərbaycan dilini mükəmməl bilən ixtisaslı milli kadrlar yetişdirmək tələb olunurdu. Məhz buna görə N.Yusifbəylinin təqdimatı ilə hökumət 1918 il avqustun 28-də Azərbaycan məktəblərinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Xalq Maarifi Nazirliyinin söyləri nəticəsində artıq 1919 ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 637 ibtidai və 23 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

1919 ildə 4-cü hökumət kabinetinin təşkili Yusifbəyliyə tapşırıldı və aprelin 14-də elan olunan tərkibdə o, baş nazir vəzifəsindən əlavə, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Parlamentdə daxili və xarici siyasət haqqında hökumət proqramı ilə çıxış edən N.Yusifbəyli bildirmişdi ki, hökumətin xarici siyasət sahəsində başlıca məqsəd və vəzifəsi böyük dövlətlərin Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanınmasına nail olmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, daxili siyasət sahəsində isə iqtisadiyyatı dirçəltmək, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaq, demokratik azadlıqları, o cümlədən söz, mətbuat, Yığıncaq və s. azadlıqları təmin etməkdir. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət Denikin qüvvələrinin xaricdən, bolşeviklərin isə daxildən törətdikləri təhlükələrlə qarşılaşırdı. İyunun 5-də keçirilən parlament iclasında Denikinın könüllü orduları ilə bağlı məsələ təkrarən müzakirə olundu. Denikin təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Yusifbəylinin 1919 ilin dekabrında özünün təşkil etdiyi ikinci hökumət kabinəsi 1920 ilin martına kimi fəaliyyət göstərdi. Yusifbəylinin baş nazir olduğu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm hadisə 1920 il yanvarın 11 -də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən defakto tanınması oldu. Bu münasibətlə yanvarın 14-də Yusifbəyli Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: "Azərbaycanın müstəqilliyi Böyük Avropa millətlərinin Ali Şurası tərəfindən yekdilliklə tanınmışdır. Azərbaycanın Qərb xalqları ailəsinin tamhüquqlu üzvlüyünə daxil olması onun tarixində ən işıqlı gündür. Bu gündən onun mənəvi qüvvələrinin yeni çiçəklənmə dövrü başlanır. Hökumət inanır ki, bütün vətəndaşlar yenidən hər hansı bir maneə və təhlükə yaranarsa belə, azad və müstəqil Vətənin xoşbəxtliyini təmin etmək üçün birləşəcəklər. Yaşasın müstəqil Azərbaycan xalqı!" Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gəncin Avropanın müxtəlif ali məktəblərinə göndərilməsi, torpaq islahatları haqqında qanun layihəsinin hazırlanması, savadsızlıqla mübarizə kurslarının açılması, məktəb dərslərinin hazırlanması və nəşrinə başlanılması da Yusifbəyli hökuməti dövrünün mühüm hadisələri sırasındadır. Yusifbəyli hökumətinin qəbul etdiyi son qərarlardan biri hərbi ordenlərin, milli himnin, dövlət gerbi və möhürü layihələrinin hazırlanması haqqında 1920 il 30 yanvar tarixli qərar idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti öz planlarını axıra qədər həyata keçirə bilmədi. Diplomatik əlaqə yaratmaq haqqında Azərbaycan hökumətinin bütün təkliflərini cavabsız qoyan sovet Rusiyası tərəfindən təhlükənin artdığı və işğal üçün zəmin hazırlayan daxili qüvvələrin fəallaşdığı şəraitdə Yusifbəylinin başçılıq etdiyi 2-ci hökumət 1920 il martın 30-da istefa verməyə məcbur oldu. Məmməd Həsən Hacınskinin yeni hökumət (6-cı kabinə) təşkil etmək cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Aprelin sonlarında sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına tapdalayan hərbi müdaxiləsi və 11 -ci Qırmızı ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Paris Sülh Konfransının (1919-20) iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən tanınmış müstəqil Azərbaycan dövləti - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti aradan qaldırıldı və onun ərazisi işğal olundu.

Bakının 11 -ci Qırmızı ordu tərəfindən işğalından sonra təqibdən yaxa qurtarmaq məqsədilə şəhəri tərk edən Yusifbəyli yolda faciəli surətdə qətlə yetirildi.

CƏFƏROV (Cəfərzadə) Məmməd Yusif Hacıbaba (14.3.1885, Bakı- 15.5.1938, Bakı, Şağan k.)-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri; Cümhuriyyət Parlamentinin sədr müavini (2.2.1920 - 27.4.1920). Bakı kişi gimnaziyasını (1907) və Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini (1912) fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Təhsil illərində Moskvada oxuyan azərbaycanlı tələbələrin yaratdığı "Azərbaycan etnoqrafik konsert gecələri»nin və "Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı"nın üzvü, sonralar isə rəhbərlərindən biri olmuşdur

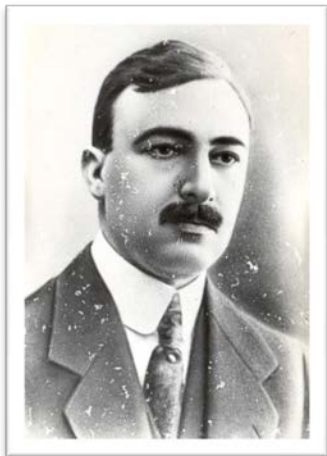
Ali təhsilini başa vurandan sonra Bakıya qayıdaraq, məhkəmədə andlı hakim köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. Hüquqşünas kimi şəhər əhalisinin hörmətini qazanan 27 yaşlı Məmməd Yusif 1912 ildə Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisi tərəfindən 4-cü Dövlət dumasına deputat seçilmişdir. O, 4-cü Dövlət dumasında Cənubi Qafqazdan yeganə müsəlman deputat idi. M.Cəfərov 1912-17 illərdə Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərən 4-cü Dövlət dumasının 5-ci bölməsinin, Müsəlman fraksiyasının, büdcə, köçürmə, sığu, məhkəmə islahatı, hərbi və dəniz işləri üzrə komissiyalarının üzvü seçilmişdi. O, dumada Rusiya baş nazirinin hesabatı, gömrük departamentinin xərcləmə dərəcəsi, köçürmə idarəsi üzrə xərclərin smetasına dair büdcə komissiyasının hesabatı, 1913 ildə Cənubi Qafqazın bəzi yerlərində məhsulsuz qalmış əhaliyə kömək tədbirləri, müharibə və s. məsələlərin müzakirəsi zamanı çıxışlar etmiş, çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətini, Cənubi Qafqaz əhalisinə, xüsusən müsəlmanların maariflənməsinə laqeyd münasibət göstərildiyini, hüquqlarının məhdudlaşdırıldığını, milli məktəblərin bağlandığını tənqid etmiş və kazarmaya çevrilmiş məscidlərin qaytarılmasını Müsəlman fraksiyası adından tələb etmişdir. Çarizmin köçürmə siyasətinə öz mənfi münasibətini bildirən M.Cəfərov, bunun "yerli ünsürü sıxışdırmaq yolu" ilə ucqarlarda rus ünsürünü gücləndirmək" məqsədi daşdığını göstərirdi. Köçürmə nəticəsində ən yaxşı torpaqların yerli əhalidən alınub gəlmə əhaliyə verilməsini, yerli əhalinin yaşamaq imkanlarının əlindən alınmasını M.Cəfərov —dövlət işi yox", yerli əhaliyə qarşı yönəldilmiş "dövlət bəlası» hesab edirdi.

M. Cəfərov Sankt-Peterburqda olduğu dövrdə Lənkəran balıqçıları, Şamaxı müəllimləri, müsəlman ruhaniləri ona bir deputat kimi müraciət etmişlər. O, əhalinin irəli sürdüyü məsələləri həll etmək üçün bir sıra dövlət idarələri və nazirliklərlə əlaqə saxlamış, onların həllinə çalışmışdır. Fevral inqilabını (1917) rəğbətlə qarşılayan M.Cəfərov 1917 ilin martın 9-da Müvəqqəti hökumətin göstərişi ilə 4-cü Dövlət dumasının üzvlərindən yaradılan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin tərkibinə daxil idi. Həmin komitədə ona sənaye və ticarət işlərinə rəhbərlik tapşırılmışdı. Bu komitə —Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917 il martın 6-da bütün xalqa elan olunmuş prinsiplər əsasında Zaqafqaziya diyarında möhkəm qayda yaratmalı və diyarda hakimiyyət orqanını təşkil etməli idi". M. Cəfərov Fevral inqilabı nəticəsində əldə olunmuş azadlığı müdafiə etmək, qoruyub saxlamaq üçün bütün söyləri birləşdirməyə çağırırdı: "Bu azadlığı əlinizdən verməyin onu əlinizdə möhkəm saxlayın, iç işləri barədə isə sonra danışarıq». Çarizmin devrilməsi ərafəsində fəaliyyət göstərmiş 4-cü Duma tribunasından istifadə edən M.Cəfərov öz səsini müxalifətin səsinə qoşaraq "mərkəzləşdirilmiş bürokratik mexanizmin Rusiyanın özgə xalqlarının milli hissələrini" təhqir etdiyini tam açıqlığı ilə bildirmişdi. M.Cəfərov 1917 il aprelin 15-20-də Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilən qurultayında çıxış etmiş, müsəlmanları birliyə çağırmışdır. Həmin il noyabrın 15-də Tiflisdə yaradılan Zaqafqaziya Komissarlığında M.Cəfərov ticarət və sənaye komissarı vəzifəsini tutmuşdu. M. Cəfərov 1918 il fevralın 23-dən Tiflisdə işə başlayan Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü, bu fraksiyanın ümumi rəyasət heyətinin sədr müavini idi. O, seymin və Müsəlman fraksiyasının iclaslarında dəfələrlə çıxış edərək, Cənubi Qafqaz xalqlarını dostluğa, ədavəti aradan qaldırmağa, əldə edilmiş azadlığı qorumağa çağırmış, Türkiyə dövləti ilə danışıqlara başlamağı və sülh sazişi bağlamağı təklif etmişdir. 1918 il mayın 27-də Müsəlman fraksiyasının fəvqəladə iclasında

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə yaradılan Müvəqqəti Milli Şuranın İcraiyyə Komitəsinin tərkibində M.Cəfərov da seçilmişdi.

M.Cəfərov Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 28 –dəki iclasında qəbul etdiyi İstiqlal bəyannaməsini imzayanlardan biri olmuşdur. Həmin iclasda Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi ilk Azərbaycan Hökumətinin tərkibində M.Cəfərov ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdur. Həmin il iyunun 17-də bu Hökumət istefa verdikdən sonra, M.Cəfərov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur (1918 il iyunun axırlarından 1919 il martın ortalarına kimi). O, bu vəzifədə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında dostluq əlaqələrinin yaradılmasında, keçmiş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının əmlakının bölüşdürülməsində, Gürcüstan və Dağlılar respublikaları nümayəndələrinin Tiflisdə keçirilmiş konfransında yaxından iştirak etmiş və Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlavə müvəqqəti kağız buraxılması haqqında müqaviləni imzalamışdır. 1919 il martın 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4 –cü hökumətdə M.Cəfərov xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuş, bu vəzifədə 1919 il dekabrın 22-ə qədər çalışmışdır. M.Cəfərov bir diplomat kimi Azərbaycan Respublikasının mənafeyini müdafiə etmişdir. Bu onun imzaladığı Gürcüstan və Azərbaycan respublikaları arasında hərbi-müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında müqavilədə, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan respublikaları arasında sazişdə, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və ayrı-seçkilik siyasəti əleyhinə Ermənistan xarici işlər nazirliyinə, müsəlman əhalisinin mənafeyinin, əmlakının müdafiə edilməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması barədə B. Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı və Bakıdakı qoşunlarının komandanlıqlarına göndərdiyi notalarda və s. aydın əksini tapmışdır. M. Cəfərovun sərəncamı ilə çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda siyasətinə dair sənədlər toplusunu hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı (bax Dokumenti po ruskoy politike v Zakavkazyə).

1920 il fevralın 2-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə Azərbaycan Parlamenti sədrinin birinci müavini seçilmiş və Cümhuriyyətin süqutunadək bu vəzifədə çalışmışdır. M.Cəfərov 1920 il aprelin 27-də Parlamentin son iclasında gərgin müzakirələrdən sonra hakimiyyətin Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərarı imzalamışdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanın pambıqçılıq və şərəbçilik trestlərində hüquq məsləhətçisi vəzifəsində çalışmışdır.

CAVANŞİR BEHBUD XAN Azad oğlu (1886, keçmiş Tərtər nahiyəsinin (indiki Tərtər rayonu) Azad Qaraqoyunlu k. - 1921, İstanbul)

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və ictimai xadimi. Almaniya və İngiltərədə təhsil almışdır. 1912 ildə Frayberqdə (Almaniya) Dağ-Mədən Akademiyasını bitirmiş, neft emalı müəssisələrində baş mühəndis işləmişdir. "Rusiya texnika cəmiyyətinin" üzvü idi. Elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"-nin rəhbərlərindən biri idi. Müsəlman Milli Şurası Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvlərindən olmuşdur (1917). 1918 il Bakıda mart soyqırımı zamanı barışıq komitəsində iştirak etmişdir. 1918 ilin

iyun-dekabr aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətində daxili işlər naziri olmuş, 1918 ilin oktyabrından isə, eyni zamanda, ticarət və sənaye naziri vəzifəsini icra etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanunu"na (1918,19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinə seçilmiş, bitərəflər fraksiyasının üzvü

olmuşdur. 1919 ildə "Dəyanət" ticarət birliyinin təsis olunmasında yaxından iştirak etmişdir. Alman, ingilis, fransız, rus və gürcü dillərini mükəmməl bilirdi.

Aprel işğalından (1920) sonra neft sənayesində çalışmışdır. Avadanlıq almaq üçün İstanbula göndərilən Behbud xan orada "Pera Palas" otelinin qarşısında erməni terrorçusu Toplaqyan tərəfindən odlu silahla yaralanmış. xəstəxanada vəfat etmişdir. Ölüm ayağında "mənim şəxsi düşmənim yoxdur. Məni ermənilər vura bilər" demişdir.

AŞUROV Ağa Hacı Aslan oğlu (1880, Bakı - 1936,

Rostov) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Bakı gimnaziyasını bitirmişdir. Almaniya mühəndis-texnoloq ixtisası üzrə ali təhsil alıb Bakıya qayıtmış, şəhər bələdiyyə idarəsində işləmişdir. Bakının abadlaşdırılması və tərəqqisi üçün həyata keçirilən bir sıra tədbirlərə başçılıq etmişdir. 1908 ildə Aşurovun rəhbərliyi ilə Bakıda yeni elektrik stansiyasının tikilməsi barədə müqavilə bağlanmışdır. Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsində geniş fəaliyyət göstərmişdir. Aşurov "Nəşri-maarif» cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuş, şəhər dumasının üzvü seçilmişdir. Aşurov 1906 ildə

Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədrliyi ilə Ümumrusiya müsəlmanlarının Nijni-Novqorodda keçirilən 3-cü qurultayında iştirak etmiş və qurultayın rəyasət heyətinin tərkibinə seçilmişdir. Milli hərəkatın fəal üzvlərindən olan Aşurov Fevral inqilabından (1917) sonra Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmiş, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında iştirak etmişdir. 1918 ilin mart qırğınları zamanı hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün müsəlman nümayəndə heyətinin tərkibində İncilabi Müdafiə Komitəsinin, Erməni Milli Şurasının üzvləri və İranın Bakıdakı konsulu Həbibulla xanla danışıqlar aparmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci Hökumətində bitərəf Aşurov ticarət və sənaye naziri işləmiş, eyni zamanda, 1918 il oktyabrın 6-dək Ərzaq Nazirliyinə rəhbərlik etmişdir. Cümhuriyyətin mövcudluğunun ilk mərhələsində dövlətin ticarət-sənaye və ərzaq siyasətini, əsasən, Aşurov müəyyən etmişdir. İqtisadi böhranla mübarizədə Aşurov xüsusi rol oynamış, iqtisadiyata dövlət nəzarəti sisteminin yaradılması yönündə əzmlə çalışmış, möhtəkirləklə, fəaliyyətləri dövlət maraqlarına zidd olan xüsusi mülkiyyətçilərlə mübarizədə qətiyyətli və sərt tədbirlərin tərəfdarı olmuşdur. Aşurov dövlətin müstəqil iqtisadi xəttinin prinsipial müdafiəçisi idi. 1918 il oktyabrın 6-da Hökumətdə bəzi dəyişikliklərlə əlaqədar poçt və teleqraf naziri təyin olunmuşdur. Aşurov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü seçilmiş, "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasında təmsil olunmuşdur. 1918 il dekabrın ortalarında bütün Hökumət kabinəsi ilə birlikdə istefaya çıxmışdır. O, Cümhuriyyət dövründə Bakıda həyata keçirilən bir sıra mədəni-maarif tədbirlərinin də təşkilatçılarından olmuşdur. Aşurov 1920 il aprelin 27-də bolşeviklərin hakimiyyəti təslim etmək tələbinin əleyhinə səs verən yeganə parlament üzvü idi. Buna görə də ertəsi gün hakimiyyətə gələn bolşeviklər onun həbs edilməsi barədə göstəriş versələr də, ələ keçirə bilməmişdilər. Aşurov Türkiyəyə mühacirət etməyə cəhd göstərmiş, bu baş tutmadıqda, Rostov şəhərinə köçüb, orada ixtisası üzrə mühəndis-texnoloq işləmişdir. Rostovun tatar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

RƏFİBƏYLİ Xudadat bəy Ələkbər bəy oğlu (12.1.1877, Gəncə - 1.6.1920, Bakı)

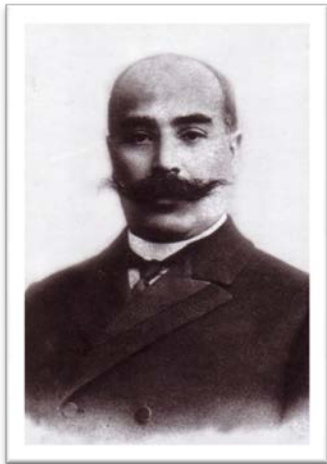
- Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılırdan biri, görkəmli dövlət xadimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanın ilk ali təhsilli cərrah həkimlərdən biri idi. Atası Ələkbər bəy Rəfibəyli xeyirxah, bütün mahalda tanınan müdrik el ağsaqqalı və ictimai xadim idi. Xudadat bəy ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış, 1904 ildə Xarkov İmperator Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, həmin universitetin qospital-klinikasının cərrahiyyə şöbəsində 3 il ordinator işləmişdir. Xarkovda tələbə dostları ilə birlikdə azərbaycanlılardan ibarət "Zemlyaçestvo" ("Həmyerlilər") dərnəyi yaratmışdı. 1907 ildə Gəncəyə qayıtmış, qubernatorun əmri ilə şəhər xəstəxanasına direktor təyin olunmuşdu. 1912-13-cü tədris ilində Sankt-Peterburqdakı İmperator Klinik İnstitutunda 12 ixtisas üzrə dinləyici olmuşdur. Səmərəli fəaliyyəti, peşəkarlığı və qüsuruz xidməti nəzərə alınaraq Xudadat bəy Rəfibəyli titulyar müşavir (1909), kolleq assessoru (1910), saray müşaviri (1912) rütbələrinə təqdim olunmuş, 1909 ildə Gəncə Mahal Məhkəməsində fəxri barışıq hakimi (mirovaya sudya) təyin edilmişdir (1916 ilədək). 1915 il noyabrın 18-ində kolleq müşaviri rütbəsinə irəli çəkilmişdir. 1916 ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunmuşdur. Xudadat bəy Rəfibəyli 1914 ildə Həsən bəy Ağayevlə birlikdə Azərbaycanda ilk səhiyyə-sağlamlıq cəmiyyəti olan "Gəncə tibb cəmiyyəti"ni yaratmışdır. O, cəmiyyətin üzvü, Xarkov Universitetinin məzunu Musa bəy Rəfiyev və b. ilə birlikdə yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almağa çalışmış, imkansızlara, yoxsullara pulsuz tibbi yardım etmiş, xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Xudadat bəy 1918 ilin yanvarında Türkiyə cəbhəsindən qayıdan yaralı rus əsgərləri üzərində Şəmkir və Zəyəmdə cərrahiyyə əməliyyatları aparmış, neçə-neçə yaralını ölümdən qurtarmışdı. Xudadat bəy Rəfibəyli 1917 ilin martında Gəncədə yaranmış Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdi. O, heç bir partiyamın, yaxud qrupun üzvü olmamış, ömrünün sonuna qədər bitərəf qalmışdı. Bununla belə, ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən kənar qalmamış, azadlıq və istiqlal ideyası onu həmişə düşündürmüşdü.

1918 il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən Gəncədə təşkil edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumət kabinetində Xudadat bəy Rəfibəyli xalq səhiyyəsi və himayədarlıq naziri təyin olunmuşdu. Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdükdən sonra həmin ilin oktyabrında Səhiyyə Nazirliyi müstəqil nazirliyə çevrilmiş və Xudadat bəy yenə də nazir vəzifəsinə təyin edilmişdi. Müstəqil səhiyyə sisteminin yaradılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Bu işdə Xudadat bəy fəal rol oynadı. Həmin dövrdə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tibb müəssisələrinin genişlənməsinə başlandı, xəstəxanalar, ambulatoriyalar, həkim və feldşer məntəqələri işə başladı, dövlət hesabına pulsuz müalicəxanalar açıldı, yoluxucu xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlər həyata keçirildi, yeni-yeni müalicə ocaqlarının bünövrəsi qoyuldu. 1918 ilin dekabrında F.x.Xoyski hökuməti istefa verdikdə, Xudadat bəy xalq səhiyyəsi naziri vəzifəsini tərk etdi. Xudadat bəy Rəfibəylinin ədalətli, nəcib adam olduğunu, habelə yüksək peşəkarlığını, bölgədə böyük nüfuzunu görə Azərbaycan hökuməti 1919 ilin mayında onu Gəncə quberniyasının qubernatoru vəzifəsinə təyin etdi. O, ilk gündən Gəncə quberniyası ərazisində daşnak qulduru Andronikin başçılıq etdiyi erməni-daşnak silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq üçün qətiyyətlə mübarizə aparmağa başladı. Ərazidə

1918 il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən Gəncədə təşkil edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumət kabinetində Xudadat bəy Rəfibəyli xalq səhiyyəsi və himayədarlıq naziri təyin olunmuşdu. Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdükdən sonra həmin ilin oktyabrında Səhiyyə Nazirliyi müstəqil nazirliyə çevrilmiş və Xudadat bəy yenə də nazir vəzifəsinə təyin edilmişdi. Müstəqil səhiyyə sisteminin yaradılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Bu işdə Xudadat bəy fəal rol oynadı. Həmin dövrdə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tibb müəssisələrinin genişlənməsinə başlandı, xəstəxanalar, ambulatoriyalar, həkim və feldşer məntəqələri işə başladı, dövlət hesabına pulsuz müalicəxanalar açıldı, yoluxucu xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlər həyata keçirildi, yeni-yeni müalicə ocaqlarının bünövrəsi qoyuldu. 1918 ilin dekabrında F.x.Xoyski hökuməti istefa verdikdə, Xudadat bəy xalq səhiyyəsi naziri vəzifəsini tərk etdi. Xudadat bəy Rəfibəylinin ədalətli, nəcib adam olduğunu, habelə yüksək peşəkarlığını, bölgədə böyük nüfuzunu görə Azərbaycan hökuməti 1919 ilin mayında onu Gəncə quberniyasının qubernatoru vəzifəsinə təyin etdi. O, ilk gündən Gəncə quberniyası ərazisində daşnak qulduru Andronikin başçılıq etdiyi erməni-daşnak silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq üçün qətiyyətlə mübarizə aparmağa başladı. Ərazidə

azərbaycanlılara qarşı soyqırımının qarşısının alınması, hərc-mərcliyə, soyğunçuluğa son qoyulması, asayişin bərqərar edilməsi, sabitlik yaradılması üçün qəti tədbirlər gördü. Nəticədə, quberniya quldur dəstələrindən təmizlənmiş, erməni terrorçuları zərərsizləşdirilmiş, əmin-amanlıq xeyli möhkəmlənmişdi. Bu dövrdə erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri qanlı cinayətlər, vəhşiliklər nəticəsində Zəngəzurda, bütövlükdə, Azərbaycanın qərb bölgəsində (indiki Ermənistan ərazisində) neçə-neçə şəhər və kənd dağıdılmış, yandırılmış, azərbaycanlılar kütləvi surətdə məhv edilmiş, uşaqlar, qocalar amansızcasına qətlə yetirilmişdi. Xudadat bəy Rəfibəyli erməni vəhşilikləri nəticəsində doğma yurd-yuvalarından - Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 20 mindən çox soydaşımızı Gəncə mahalında yerləşdirmək, onlara ilkin yardım göstərmək, ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, yaralılara və xəstələrə tibbi xidmət göstərmək sahəsində gərgin fəaliyyət göstərmişdi. Aprel işğalından (1920) sonra Rəfibəyli aprelin 30-da bolşeviklərin tələbi ilə qubernator kimi səlahiyyəti öz üzə-rindən götürdü. Hakimiyyəti yeni yaranmış inqilab komitəsinə təhvil verdi. Mayın 12-də Rəfibəyli həbs olundu və ona qarşı bir neçə ittiham irəli sürüldü. Əsas ittiham ermənilərin yazdığı danoslara əsaslanırdı. Bolşeviklər onu erməni kəndlərinin yandırılması, quberniyanın erməni sakinlərinin sıxışdırılması ittihamı ilə Nargin adasında güllələdilər. Rəfibəylinin arvadı Cəvahir xanım kiçik yaşlı 3 uşaqla birlikdə taleyin ümidinə qaldı: ataları qətlə yetirilərkən Kamilin 11, Rəşidin 9, Nigarın isə 7 yaşı vardı. 1930 ilin oktyabrında Gəncə Şəhər Soveti Rəyasət Heyəti X.Rəfibəylinin arvadı Cəvahir xanımın ailəsi ilə birlikdə, əmlakı müsadirə olunmaqla keçmiş Gəncə dairəsi hüduqlarından çıxarılması (sürgün edilməsi) haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 1990 il 2 iyul tarixli qərarı ilə Xudadat bəy Rəfibəyli barəsində cinayət işinə cinayət hadisəsi tərkibi olmadığına görə xitam verildi. Xudadat bəy Rəfibəylinin övladları ata-babalarının şərəfli ömür yolunu davam etdirdilər. Kamil bəy Rəfibəyli ömrünün sonuna kimi Türkiyədə həkimlik etmiş, Nigar Rəfibəyli Azərbaycanın poeziyasının görkəmli nümayəndəsi - Xalq şairi zirvəsinə ucalmışdır. Rəşid bəy isə tanınmış geoloq olmuşdur.

ZİYADXANOV İsmayıl xan Əbülfət xan oğlu (1867, Gəncə - 1920, Bakı) - ictimai-siyasi və dövlət xadimi,

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Ziyadoğluları – Qacarlar nəslindəndir. Gəncə xanı Cavad xanın kötükəsidir. Adil xan Ziyadxanovun qardaşıdır. Gəncə gimnaziyasında oxumuş, Moskva Universtetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Tiflis dairə məhkəməsində prokuror müavini vəzifəsində çalışmışdır. Məhkəmə işlərinin hərraca qoyulması, ana dilinin işlədilməməsi, mil li hüquqşünaslardan hakim təyin edilməməsi, köçürmə siyasəti, "müsəlman hümmətinə" etibarsızlıq, əsgəri mükəlləfiyyətdən məhrum etmə, ümumiyyətlə çar höku-mətinin

xalqı cəhalətdə saxlamaq məqsədini hər an hiss edən İsmayıl xan 1905 ildə erməni daşnaklarının törətdiyi dəhşətli soyqırımlarına məruz qalan azərbaycanlıların taleyinə məsuliyyət duyaraq siyasi fəaliyyətə qoşulmuşdur. 1906 ildə Qafqaz canişini yanında xüsusi yığıncağa azərbaycanlı nümayəndələr seçildi.

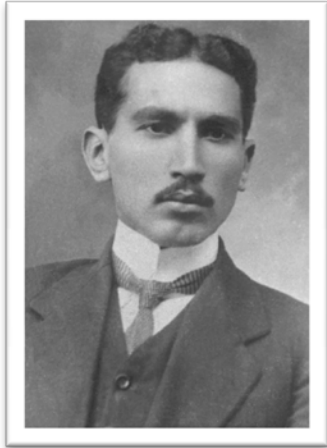
Nümayəndəliyə namizədlər arasında Ziyadxanovun da adı var idi. Həmin ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından 1-ci Dövlət Dumasının (1906) deputatı seçilmiş, dumanın müsəlman

fraksiyasının büro üzvü və Xalq Azadlıq Partiyasına mənsub olmuşdur. Dumadakı fəaliyyəti dövründə çarizmin ucqarlarda köçürmə siyasətini kəskin tənqid etmiş, təkcə Qafqazda deyil, Baltikyanı bölgələrdə də baş verən haqsızlıqlara qarşı çıxmış və etirazını bildirmişdi. Müsəlmanların çarizmə qarşı mübarizəsini rəsmi ərizələrdən və xahişnamələrdən Dumadakı etiraz səviyyəsindənə yük-səltmişdir. Dumadakı çıxışlarından birində demişdi: "Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heç bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq. Sözün əsl mənasında, yüz il ərzində biz hökumətin şiddətli hücumlarına və böhtanlarına məruz qalmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilən kimi, dərhal milli varlığımıza təcavüz edildi. Dinimizə və müqəddəs yerlərimizə müdaxilə edildi. Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqdırlar, lakin bu düzgün deyil, onları yatmağa və geridə qalmağa məcbur etmişlər... Əgər bütün Rusiya bir dəniz, Qafqaz da onun sahilinə olaraq düşünülərsə, bu dəniz sizə lüzum olmayan nə qədər boş və səfil adam varsa, hamısını bizim Qafqaz sahilinə atır və onlar da həqiqətdə əxlaqsız olan bir idarənin məmur kadrlarını təşkil edirlər". Ziyadxanov Dumanın buraxılmasına etiraz edən deputatların (onların sırasmda Əlimərdan bəy Topçubaşov da var idi) Vıborq müraciətnaməsini imzaladığına görə üç aylıq həbs cəzasına məhkum olunmuş, dumaya seçilmək hüququndan məhrum edilmişdir. Vıborq iclasındakı mövqeyini belə izah etmişdir: "Rusiya millətlərinin müqəddəratı yolunda birinci dərəcəli nümayəndələr belə bir addıma hazır olduqları bir vaxtda, əlbəttə, rəva deyildi ki, Qafqaz müsəlmanlarının vəkili, fəqət öz şəxsinə dəyəcək zərərin qorxusundan belə bir addımdan kənar çəkilsin". 1907 ildə rus müstəmləkəçiliyinə qarşı gizli mübarizə aparən "Müdafiə" təşkilatına başçılıq etmişdir. Həmin ilin martmda Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz və Krım müsəlmanları nümayəndələrinin Gəncədə keçirilmiş qurultayında, İsmayıl xan Ziyadxanov başda olmaqla, Zaqafqaziya Ümummüsəlman İttifaqının yaradılması qərara alınmışdı. Fevral inqilabından (1917) sonra Gəncədə yaradılan ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsi tərəfindən şəhər mi-lisinin rəisi təyin edilmişdir. 1918 ilin yazmda İ.Ziyadxanovun başçılıq etdiyi silahlı dəstə erməni-daşnak silahlı bir-ləşmələrinin törətdiyi Şamaxı qırğınları zamanı müsəlman əhalinin xilasını üçün fədakarcasına mübarizə aparmışdır. S.Şaumyan İ.Ziyadxanovu Azərbaycanda sovet hakimiyyəti üçün ən təhlükəli adam adlandırmışdı. İ.Ziyadxanov Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökumətinin tərkibində hərbi işlər üzrə müvəkkil olmuşdur. 1919 ilin yazında İran hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Tehrana göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə diplomatik missiyasına sədrlik etmişdir. Missiyanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehrandə daimi diplomatik nümayəndəliyinin və İranın bir sıra məntəqələrində konsulluqlarının açılması razılaşdırılmış, poçt-teleqraf, ticarət və s. sahələrə dair saziş layihələri hazırlanmışdı. Aprel işğalından (1920) dərhal sonra qətlə yetirilmişdir.

MAKİNSKİ Teymur bəy (?-?)- 20 əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri, ictimai-siyasi xadim. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur. Milli Şuranın "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una. (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir (bax Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təsis olunması haqqında qanun).

Makinski 1918 ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan Hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən noyabrın 6-dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuş (əslində, bu vəzifəni dekabrın sonuna qədər icra etmişdir), 1918 il dekabrın 26-dan 1919 il aprelin 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinəsində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. 1919 ilin iyunundan 1920 ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920 ilin martından isə yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur.

NƏRİMANBƏYLİ Nəriman bəy Həşim oğlu (1889, Şuşa ş. - 1937) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarında biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Ailəsi İrəvana köçdüüyü üçün, orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, Moskva Universitetinin fizikariya-ziyyat şöbəsində, sonra isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Burada "Azərbaycanlı tələbələrin həmyerlilər cəmiyyəti"nin rəhbərliyinə seçilmiş, inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Onun iştirakı ilə cəmiyyət üzvlərinin verdikləri tamaşaların gəliri Birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş müəllimlərin ailələrinə paylanırdı.

Nərimanbəyli 1915 ildə ali təhsilini başa vurub vətənə qayıtmış, vəkil işləməklə yanaşı, "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin" rəhbərlərindən biri olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra "Müsavat" partiyasına daxil olmuş, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında, "Müsavat» partiyasının birinci qurultayın-da iştirak etmişdir. Nərimanbəyli 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş, seymin müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan (26 may 1918) sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının (27 may 1918) üzvü olmuşdur. Milli Şuranın "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"una (1918,19 noyabr) əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü olan Nərimanbəyli 4-cü hökumət kabinəsində dövlət müfəttişi vəzifəsini tutmuşdur. O, Bakıda keçirilən bir sıra mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir.

Aprel işğalından (1920) sonra müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi olmuş, təqiblərə məruz qalaraq işdən çıxarılmış, sonralar vəkil işləmişdir. 1937 ildə repressiyaya məruz qalmışdır.